

ΑΝΥΠΑΡΚΤΟ «ΣΥΝΟΔΙΚΟΝ ΨΗΦΙΣΜΑ» ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΚΗΡΟΥΛΑΡΙΟΥ¹

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ

Τὸ σχόλιο στὸ χωρίο Α,4,[17] (κανόνες β' τῆς Δ' καὶ ιθ' τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου) τῆς Ἐπιτομῆς Κανόνων² τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (1345), ἀναφέρει, στὸ δεύτερο τμῆμα του³:

Τὸ δὲ χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὅπερ ἐπεκύρωσε καὶ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ, φησὶν· «Ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τῶν ἱερέων καὶ ἐπὶ τῷ κανονικῷ τὸν παλαιὸν ἐνεργεῖν τύπον καὶ μηδὲν ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ λαμβάνειν πλέον τὸν χειροτονοῦντα τούτους^α ἐπίσκοπον, ἀλλ' ἢ μόνα τὰ ζ' χρυσᾶ νομίσματα· ἐν μὲν ὅτε ποιεῖ αὐτὸν ἀναγνώστην, τρία δὲ ὅτε χειροτονεῖ αὐτὸν διάκονον, καὶ ἕτερα τρία ὅτε πληροῖ^β αὐτὸν ἱερέα. Ὡσαύτως καὶ ὑπὲρ τοῦ κανονικοῦ ἀπὸ τοῦ ἔχοντος χωρίου λ' καπνοὺς νόμισμα χρυσοῦν ἔν, ἀργυρᾶ β', κριθὸν ἓνα, κριθῆς μοδίους^γ ἕξ, οἶνον μέτρα ζ', ἀλεύρον μοδίους^δ ζ' καὶ ὄρνεις^ε λ'». Ταῦτα δὲ ἐπεκύρωσε καὶ ἕτερον συνοδικὸν σημεῖωμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου.⁴

Εἶναι προφανὲς ἡ, ἀπώτερη τοῦλάχιστον, καταγωγὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος στὸν Νομοκάνονα εἰς ΙΔ' τίτλους τοῦ ψευδο-Φωτίου, τίτλ. Α', 34:

^α τοῦτον cod Athen. (ed Lampros), textus Nov. Isaacii apud Balsamonem (edd Rhallès-Potlès, Zachariae): τούτους etiam Blastares (ed Rhallès - Potlès) ^β ποιεῖ lectio altera apud edd, ms Trapez. in appar. Balsamonis (ed Rhallès - Potlès), «nonnulli codd» (Zachariae): πληροῖ textus Nov. apud Balsamonem, Blastares; cf τελειοῖ Nov. Alexii Comneni ^γ μόδια lectio altera apud edd, textus Nov. (ed Zachariae): μοδίους textus Nov. apud Balsamonem (ed Rhallès - Potlès), Blastares; μόδια ubique Nov. Alexii ^δ μόδια cod Athen., textus Nov. apud Balsamonem: μοδίους etiam Blastares ^ε scripsi cum Lampro: ὄρνεις vel ὄρνιθας edd: ὄρνεις cod Athen.: ὄρνεις etiam Blastares; ὄρνιθια (ed Rhallès - Potlès) vel ὄρνιθας (ed Zachariae) textus Nov. Isaacii, ὄρνιθια ubique Nov. Alexii

cf, infra, textum et appar. Novellae Isaacii apud Balsamonem, Novellae Alexii, Blastaris,

Χάριν δὲ τοῦ κανονικοῦ καὶ τῶν ὑπὲρ χειροτονίας διδομένων συνηθειῶν ἐνεργεῖ μέχρι τοῦ νῦν χρυσόβουλλον τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως κυρίου Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, οὕτως ἔχον ἐν μέρει· «Τυποῖ δὲ^α ἡ βασιλεία μου καὶ ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τῶν ἱερέων καὶ ἐπὶ τῷ κανονικῷ τὸν παλαιὸν ἐνεργεῖν τύπον καὶ μηδὲν ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ λαμβάνειν πλέον τὸν χειροτονοῦντα τοῦτον^β ἐπίσκοπον^γ, ἀλλ' ἡ μόνα τὰ ζ' χρυσᾶ νομίσματα τῆς προτιμωμένης χαραγῆς τῆς βασιλείας μου, ἡγουν ἐν μὲν ὅτε ποιεῖ αὐτὸν^δ λιτὸν παπᾶν ἥτοι ἀναγνώστην, τρία δὲ ὅτε χειροτονεῖ αὐτὸν διάκονον, καὶ ἕτερα τρία ὅτε πληροῖ^ε αὐτὸν ἱερέα ἥτοι πρεσβύτερον. Ὡσαύτως καὶ ὑπὲρ τοῦ κανονικοῦ ἀπὸ τοῦ ἔχοντος χωρίου λ' καπνούς, νόμισμα ἐν χρυσοῦν^ς ὅμοιον, ἀργυρᾶ δύο, κριὸν ἓνα, κριθῆς^η μοδίους^θ ἕξ, οἶνον μέτρα ἕξ, ἀλεύρον μόδια ἕξ καὶ ὀρνίθια^ι λ'. ἀπὸ δὲ τοῦ ἔχοντος κ' καπνούς, τὸ δίμοιρον τοῦ νομίσματος καὶ ἀντὶ τῶν δύο ἀργυρῶν ἀργυροῦν α'^κ, μέσαρνον ἓν, κριθῆς^η μόδια δ', οἶνον μέτρα δ', ἀλεύρον μόδια δ' καὶ ὀρνίθια^ι κ'. ἀπὸ δὲ τοῦ ἔχοντος ι' καπνούς χωρίου, ἀργυρᾶ ε', ἀρνίον ἓν^λ, κριθῆς^μ μόδια β', οἶνον μέτρα β', ἀλεύρον μόδια β' καὶ ὀρνίθια^ι ι'. καθὼς καὶ ἐν τοῖς σιγίλλοις^ν τῶν παλαιῶν πρακτικῶν^ξ ἀναγράφεται καὶ ἡ σύμφωνος κατάθεσις τῶν ὅλων θεματικῶν παρέστησε τῇ βασιλείᾳ μου». Σὺν τῷ τοιούτῳ δὲ χρυσοβούλλῳ τυπικῷ γέγονε καὶ σημεῖωμα συνοδικὸν κατὰ τὴν ιε' τοῦ νοεμβρίου μηνὸς τῆς ι' Ἰνδικτιῶνος παρὰ τοῦ ἀγιοτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυρίου Νικολάου, παρακελευόμενον κατὰ τὸ τοιοῦτον χρυσόβουλλον δίδοσθαι τὰ κανονικὰ καὶ τὰ ὑπὲρ χειροτονίας.⁵

^α δὲ deest apud Zachariae : γὰρ Blastares (non tamen ad textum Novellae, sed ad contextum orationis pertinere videtur) ^β τούτους Leunclavius in marg., Blastares, Harmenopulus ^γ ἡ τὸν ἀρχιεπίσκοπον add ms Trapez. (in appar. ed Rhallès - Potlès), Zachariae ^δ τοῦτον Zachariae, ubique Nov. Alexii : αὐτὸν etiam Blastares, Harmenopulus ^ε ποιεῖ ms Trapez., «nonnulli codd» (Zachariae), lectio altera apud edd Harmenopuli : πληροῖ etiam Blastares, Harmenopulus; cf τελειοῖ Nov. Alexii ^ς sic vulgo : χρυσοῦ Rhallès - Potlès ^η κριθῶν ms Trapez., καρπὸν edd vet. in appar. ed Rhallès - Potlès : κριθῆς etiam Blastares, Harmenopulus; κριθαρίου ubique Nov. Alexii ^θ μόδια Zachariae, lectio altera apud edd Harmenopuli, ubique Nov. Alexii : μοδίους etiam Blastares, Harmenopulus ^ι ὀρνίθας Zachariae : ὄρνεις Blastares, ὄρνεις vel ὀρνίθας Harmenopulus ; ὀρνίθια etiam Nov. Alexii ^κ α' deest apud Bonafidium, Leunclavium : ἀργυρᾶ ι' Leunclavius in marg., «sed ratio postulat ut legatur ἀργυροῦν α' ι, i. e. ἐν ἡμῖς» (Zachariae); τὸ δίμοιρον τοῦ νομίσματος καὶ τῶν δύο ἀργυρῶν, ἀργυρᾶ ι' corrigendum conicio, ex Nov. Alexii (v. infra)⁶ ^λ ἄρνα ἓν edd vet. in appar. ed Rhallès - Potlès : ἀρνίον ἓν etiam Nov. Alexii ^μ κριθαρίου Leunclavius in marg: cf supra ^ν σιγίλλοις edd vet., Du Cange s.v. «σιγγίλιον», Zachariae : σιγίλλοις Rhallès - Potlès soli ^ξ πραιτόρων edd vet. in appar. ed Rhallès - Potlès : πρακτωρικῶν «alii» (Zachariae) : πρακτόρων coniecit Du Cange loc. cit.

cf, supra, textum et appar. Harmenopuli; infra, Novellae Alexii, Blastaris.

Τὰ δύο κείμενα ποὺ μνημονεύονται στὸ σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος (καὶ τοῦ Ἀρμενοπούλου) εἶναι γνωστές, καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, πράξεις : ἡ ἀχρονολόγητη νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορα (1057 - 1059) Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ (ZACHARIAE coll. IV, 1 = DÖLGER 943 + 944)⁷ καὶ μία συνοδική πράξη τοῦ πατριάρχῃ (1084 - 1111) Νικολάου Γ' Κυρδινιάτῃ τοῦ Γραμματικοῦ τοῦ ἔτους 1086 ἢ 1101 (GRUMEL 942)⁸. Ἐξ ἄλλου οἱ διατάξεις τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου ἐπιβεβαιώνονται, ἐπαναλαμβανόμενες αὐτούσιες, στὸ πρῶτο τμῆμα μιᾶς νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορα (1081 - 1118) Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1085 ἢ 1100 (ZACHARIAE coll. IV, 27 = DÖLGER 1127), τὴν ὁποία, κατὰ παράδοξο τρόπο, ἀγνοοῦν ὅλες οἱ πηγές :

Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ περὶ τοῦ κανονικοῦ καὶ τῶν διδομένων συνηθειῶν ὑπὲρ χειροτονίας καὶ ἱερολογίας γάμου καὶ περὶ τοῦ ἀερικοῦ καὶ πάντων τῶν ψυχικῶν χρυσόβουλλον τυπικὸν ἐκτεθειμένον κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τῆς θ' ἐπινεμήσεως.

α'. Ὁ κατὰ καιροὺς θεοφιλῆς ἐκάστης χώρας ἐπίσκοπος ἐκεῖνα λήφεται ὑπὲρ κανονικοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἐντοπίων αὐτοῦ, τὰ ὅπως ἐν τῷ χρυσόβουλλῳ τυπικῷ τοῦ μακαρίτου θείου τῆς βασιλείας μου διειλημμένα, ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἤγουν ἀπὸ μὲν τῆς χώρας τῆς ἐχούσης καπνοὺς λ', νόμισμα ἐν χρυσοῦν τῆς προτιμωμένης χαραγῆς τῆς βασιλείας μου, ἀργυρᾶ β', κριθὸν ἓνα, κριθαρίου μόδια ζ', οἶνον μέτρα ζ', ἀλεύρου^α μόδια ἕξ καὶ ὀρνίθια λ'. ἀπὸ δὲ τοῦ ἔχοντος κ' καπνοὺς^β, τὸ δέμοιρον τοῦ νομίσματος καὶ τῶν β' ἀργυρῶν, ἀργυρᾶ ι' γ, μέσαρνον ἓν, κριθαρίου μόδια δ', οἶνον μέτρα δ', ἀλεύρου^α μόδια δ' καὶ ὀρνίθια κ'. ἀπὸ δὲ τοῦ ἔχοντος δέκα καπνοὺς χωρίου, ἀργυρᾶ ε', ὀρνίθια ἓν, κριθαρίου μόδια β', οἶνον μέτρα β', ἀλεύρου μόδια β' καὶ ὀρνίθια ι'.

β'. Καὶ ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν δὲ τῶν ἱερέων ὁ παλαιὸς ἐνεργήσῃ τύπος, καθὼς τὸ αὐτὸ διέξεισι τυπικὸν χρυσόβουλλον, καὶ ὁ κατὰ χώραν ἐπίσκοπος τὰ ἐπτά μόνον ὁμοίως λήφεται χρυσᾶ, ἐν μὲν ὅτε ποιεῖ τοῦτον λιτὸν παπᾶν ἦτοι ἀναγνώστην, τρία δὲ ὅτε χειροτονεῖ τοῦτον διάκονον, καὶ ἕτερα τρία ὅτε τελειοῖ τοῦτον ἱερέα...⁹

Στὸ σχόλιο ὁμῶς τοῦ Ἀρμενοπούλου ὑπάρχει μία οὐσιώδης προσθήκη, ποὺ

^α ἀλεύρας Zachariae, sed infra ἀλεύρου μόδια β': ἀλεύρου vulgo ^β χωρίου add Rhallles - Potles ^γ «lege ἀργυροῦν α' in» Zachariae : sed v. appar. Novellae Isaacii sub «

cf, supra, textum et appar. Harmenopuli, Novellae Isaacii apud Balsamonem; infra, Blastaris.

ἀσφαλῶς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα : πρόκειται γιὰ τὴν σαφῆ μαρτυρία ὅτι ἡ νεαρά τοῦ Ἰσαακίου ἐπικυρώθηκε ἀπὸ κάποιον, ἀντιστοίχου περιεχομένου, συνοδικὸν ψήφισμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ — ἡ ἐπικύρωσε κάποιον τέτοιο ψήφισμα¹⁰—, τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ μνημονεύεται ἀπὸ καμμία ἄλλη πηγὴ. Ἡ συνοδικὴ αὐτὴ πράξις ἦταν φυσικὸ νὰ ἀποδοθῇ σὲ πατριάρχη σύγχρονον τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, καὶ αὐτὸς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶναι παρὰ ὁ πατριάρχης (1043 - 1058) Μιχαήλ Α΄ ὁ Κηρουλάριος, μόνος πατριάρχης μὲ τὸ ὄνομα Μιχαήλ κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου¹¹.

Ἔτσι στὸ σῶμα τῶν πατριαρχικῶν κανονικῶν διατάξεων ἐνετάχθη τὸ «συνοδικὸν ψήφισμα» τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου, τῶν ἐτῶν 1057 - 1058¹², περὶ τοῦ «κανονικοῦ» καὶ τῶν «συνηθειῶν» τῶν χειροτονιῶν (GRUMEL 880).

Πρῶτος, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, ἀπέδωσε τὴν σύνταξιν τέτοιας πράξεως στὸν Μιχαήλ Κηρουλάριον ὁ Mortreuil, συνοδεύοντας τὴν ἀπόδοσιν αὐτὴ μὲ ἐπαίνους γιὰ τὸν Ἀρμενόπουλον ποὺ διέσωσε τὴν εἰδησιν τῆς ὑπάρξεώς της, σὲ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Βαλσαμῶνα, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἐλλιπέστερα ἐνημερωμένος στὸ σημεῖον αὐτό, ἀφοῦ τὴν ἀγνοεῖ. Ἐξ ἄλλου ἡ προσθήκη αὐτὴ μιᾶς ἀκόμῃ πράξεως γιὰ τὸ ἴδιον θέμα στὶς ἤδη γνωστὰς (νεαρὰς Ἰσαακίου καὶ Ἀλεξίου, πατριαρχικὴ πράξις Νικολάου) δημιουργεῖ δύο ζεύγη αὐτοκρατορικῶν νεαρῶν καὶ συγχρόνων τους πατριαρχικῶν πράξεων (Ἰσαάκιος-Μιχαήλ, Ἀλέξιος-Νικόλαος), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Βαλσαμῶν γνωρίζει μόνον τὰ ἅκρα (Ἰσαάκιος - Νικόλαος)· ἔτσι πρῶτος πάλι ὁ Mortreuil διατυπώνει ἀντίρρηση καὶ γιὰ τὸν συσχετισμὸ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα τῆς πράξεως τοῦ Νικολάου μὲ τὴν νεαρά τοῦ Ἰσαακίου, ἀφοῦ ἔχει μεσολαβήσει ἡ νεαρά τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, αὐτοκράτορα συγχρόνου τῆς πατριαρχείας τοῦ Νικολάου, τοῦ ὁποῖου ἡ συνοδικὴ πράξις εὐλόγῳ θὰ εἶναι νὰ συσχετισθῇ μὲ αὐτὴ τὴ δεύτερη νεαρά, ἐνῶ ἀντίστοιχα ὑπάρχει ἄλλη συνοδικὴ πράξις (τοῦ Μιχαήλ) ποὺ εἶναι σύγχρονη τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου καί, σύμφωνα μὲ τὴν ρητὴ μαρτυρία τοῦ Ἀρμενοπούλου, τὴν ἐπικυρώνει :

«Nous nous permettons de faire remarquer ici une incertitude de Théodore Balsamon. Ce canoniste se trompe en disant que la Nouvelle d'Isaac Comnène a été confirmée par une sentence synodale du patriarche Nicolas (le grammairien, 1084-1111). Il y a eu sur les droits des évêques une autre Nouvelle, d'Alexis Comnène qui a rappelé celle d'Isaac, c'est celle qu' a confirmée la sentence de Nicolas (15 janvier, ind.x. 1037¹³). Celle d'Isaac a été, au contraire, confirmée par une sentence de Michel Cerularius, probablement en 1057 ou 1058. Harménopule, dans sa Scholie sur le canon 2 du IVe synode et 19 du VIIe de l'*Epitome canonum*, a été beaucoup mieux renseigné que

Balsamon sur ce point de droit canonique» (MORTREUIL, III, 134, § E). «En outre Michel [Cerularius] a confirmé par une sentence la nouvelle d' Isaac Comnène sur les droits des évêques. Voy. la scholie sur l' *Epitome canonum* d' Harménopule. Freher, I, pag. 7» (MORTREUIL, III, 384, § A, σημ. α).

Ἐκτοτε ἡ συνοδική πράξις τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου μνημονεύεται σταθερὰ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς στὶς βασικὲς συνθετικὲς ἐργασίες καὶ συλλογές τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ κανονικοῦ δικαίου — κατὰ ἐνδεικτικὴ ἀναγραφὴ: στὸ *Σύνταγμα* τῶν Ράλλη-Ποτλῆ, στὴν συλλογὴ τῶν Νεαρῶν τοῦ Zachariä = Ζέπων, στὴν *Geschichte* τοῦ Zachariä, στὸ *Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο* τοῦ Milaš — πού, ἀκολουθῶντας τὸν Mortreuil, θεωροῦν, μὲ βάση τὴν μαρτυρία τοῦ Ἀρμενοπούλου, δεδομένη τὴν ὕπαρξιν τῆς πράξεως, καθὼς καὶ τὴν κατὰ ζεύγη ἀντιστοιχία τῶν νεαρῶν καὶ τῶν συνοδικῶν πράξεων, ἡ ὁποία γίνεται ἐπίσης γενικὰ ἀποδεκτὴ :

«Τὸ παρὸν χρυσόβουλλον [τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ] ἐπεκυρώθη διὰ συνοδικοῦ ψηφίσματος Νικολάου τοῦ Γραμματικοῦ, ὃ ζῇ τε σελ. 60 τοῦ παρόντος τόμου. Ὅρα δὲ περὶ τοῦ κανονικοῦ καὶ Νεαρὰν Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ παρὰ Βαλσαμῶνι, ἐν Νομοκάν. Φωτίου Τίτλ. Α', Κεφ. λδ' (Τόμ. Α' σελ. 75), κυρωθεῖσαν διὰ συνοδικοῦ ψηφίσματος Μιχαήλ τοῦ Κηρουλαρίου, ὡς ἀναφέρεται ἐν σχολίῳ τῆς δ' ἐπιγραφῆς [τοῦ Α' «τμήματος»] τῆς Ἐπιτομῆς τῶν κανόνων ὑπὸ Ἀρμενοπούλου» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, Ε', 280 σημ. 2).

«Ὅρα καὶ Ἐπιτομὴν τῶν κανόνων ὑπὸ Ἀρμενοπούλου (Τόμ. 5' τῆς παρούσης ἐκδόσεως) Τμήμα Α', Ἐπιγραφὴ δ', τὸ εἰς τὸν β' τῆς Δ' καὶ ιθ' τῆς Ζ' σχόλιον, ὅπου μνημονεύεται καὶ ἕτερον συνοδικὸν ψήφισμα Μιχαήλ τοῦ Κηρουλαρίου» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, Ε', 47 σημ. 1)¹⁴.

«Plenius Harm. refert chrysobullum illud primum decreto synodico patriarchae Michaelis Cerularii (1043 - 1059) et postea demum decreto patriarchae Nicolai Grammatici (1084 - 1111) confirmatum esse. Quod autem Mortreuil III p. 134 Balsamonem erroris hac in re arguit, nulla idonea ratio est» (ZACHARIAE, 322 σημ. 1 = ΖΕΠΟΣ, Α', 275 σημ. 1, στὴ νεαρὰ coll. IV, 1 τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ)¹⁵.

«Ein anderes erwähnt der Scholiast zu Harmenopul. Epit. can. in Leunclav. JGR, 1, 7» (ZACHARIÄ, *GGGR*², 19, § XLI, ὅπου ἀπαρίθμηση τῶν σωζομένων πράξεων τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου)¹⁶.

«Ὁ μὲν πρῶτος νόμος, τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, ἐπεκυρώθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ Κηρουλαρίου (Mortreuil, *Histoire du droit byzant.* III, 134), ὃ δὲ δεύτερος [τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ], ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γραμματικοῦ (*Σύνταγμα*, Ε', 60 - 62)» (MILAŠ, 774 σημ. 3)¹⁷. ΑΚΑΔΗΜΙΑ · ΑΘΗΝΩΝ

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Mortreuil καὶ τῶν συγγραφέων ποὺ τὸν ἀκολούθησαν δὲν εἶχε γίνει ἀκόμη ἀπόλυτα ἀντιληπτή, στὴν πραγματικὴ τῆς ἔκτασης, ἡ σχέση ἀπόλυτης ἐξαρτήσεως ποὺ συνδέει τὸ νομικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου μετὶς πηγές του¹⁸ : σήμερα γνωρίζουμε πιά — κυρίως, βέβαια, ἀπὸ τὴν Ἑξάβιβλο, τὴ μόνη ἐργασία τοῦ τῆς ὁποίας ἔχουν σὲ ἐπαρκῆ βαθμὸ ἐξετασθῇ καὶ ἐντοπισθῇ οἱ πηγές — τὴν πιστὴν προσκόλλησή του καὶ στὸ γράμμα ἀκόμη τῶν πηγῶν, ὅπως γνωρίζουμε, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἑξάβιβλο—καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν Ἐπιτομή—, ὅτι ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ συνίσταται ἀποκλειστικὰ στὴν προδρομικὴ, πράγματι, «τεχνικὴ» τοῦ¹⁹ στὴν χρησιμοποίησιν (συνοπτικὴ διατύπωση καὶ μεθοδικὴ κατὰ τάξιν) τῆς ὕλης, καὶ ὅχι στὴ διάσωση οἰουδήποτε ἄγνωστου ὕλικου· γιὰτὶ πληροφορίες ἄλλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιεχόμενες στίς γνωστὰς καὶ σὲ μᾶς πηγές του, δὲν φαίνεται νὰ διέθετε ὁ Ἀρμενόπουλος²⁰. Ἔτσι τότε, παρὰ τὸν συσχετισμὸ ποὺ εἶχε γίνει, ὀρθά, μετὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Βαλσαμῶνος, ἦταν ἀκόμη δυνατόν νὰ ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ Ἀρμενοπούλου ἦταν ἀνεξάρτητες καί, ἐπομένως, ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος μποροῦσε νὰ εἶναι στὸ θέμα αὐτὸ «beaucoup mieux renseigné que Balsamon»· ἐνῶ ἀντίθετα σήμερα, μετὰ τὰ δικά μας κριτήρια, αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς τῆς ἀποσιωπήσεως τοῦ «ψηφίσματος» τοῦ Μιχαήλ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καθιστᾷ ἤδη ὑποπτὴ τὴν εἶδησιν τοῦ Ἀρμενοπούλου.

Ἀλλὰ τὸ ζήτημα συνδέεται γενικώτερα μετὰ τὴν ἔλλειψιν ὁποιασδήποτε ἐργασίας γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν πηγῶν τῆς Ἐπιτομῆς²¹ : ἡ λύσις τοῦ βρίσκεται στὴν ἄμεση πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ σχόλιον τοῦ Ἀρμενοπούλου παρέλαβε τὴν εἶδησιν τοῦ Βαλσαμῶνος. Εἶναι, ὅπως καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα ἀπὸ τὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς²², τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη²³ (1335), ἔργο ποὺ δημοσιεύθηκε δέκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν σύνταξιν τοῦ corpus τῆς Ἑξαβίβλου, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ἡ Ἐπιτομή, καὶ στὸν ἴδιον χώρῳ²⁴ τὸ σχόλιον τοῦ Ἀρμενοπούλου ἔχει ληφθῇ, κατὰ λέξιν σχεδόν, ἀπὸ τὸ στοιχεῖον Χ, 28 τοῦ Βλάσταρη («Περὶ τῶν χειροτονουμένων ἐπὶ χρήμασιν»):

Βλάσταρης

Ἀρμενόπουλος

... Χάριν δὲ τοῦ τοιούτου κανονικοῦ καὶ τῶν ὑπὲρ χειροτονίας διδομένων συνήθως [corr. συνηθειῶν] διορίζεται τὸ χρυσόβουλλον τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ταῦτα· «Τυποῖ γάρ» φησιν «ἡ βασιλεία μου

Τὸ δὲ χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὃ περ ἐπεκύρωσε καὶ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ, φησὶν·

ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τῶν ἱερέων καὶ ἐπὶ τῷ κανονικῷ τὸν παλαιὸν ἐνεργεῖν τύπον καὶ μηδὲν ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ λαμβάνειν πλεόν τὸν χειροτονοῦντα τούτους ἐπίσκοπον, ἀλλ' ἢ μόνα τὰ ἑπτὰ χρυσᾶ νομίσματα, ἧγουν ἐν μὲν ὅτε ποιεῖ αὐτὸν ἀναγνώστην, τρία δὲ ὅτε χειροτονεῖ αὐτὸν διάκονον, καὶ ἕτερα τρία ὅτε πληροῖ αὐτὸν ἱερέα». ἐπιβεβαίωτο δὲ τοῦτο καὶ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα τὸ γεγονὸς ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ, ὃ καὶ ζήτει κατὰ τὸ ιζ' κεφάλαιον τοῦ παρόντος στοιχείου. «Ὡσαύτως καὶ ὑπὲρ τοῦ κανονικοῦ ἀπὸ τοῦ ἔχοντος χωρίου τριάκοντα καπνοὺς νόμισμα χρυσοῦν ἓν, ἀργυρᾶ δύο, κριὸν ἓνα, κριθῆς μοδίους ἕξ, οἶνου μέτρα ἕξ, ἀλεύρον μοδίους ἕξ καὶ ὄρνεις τριάκοντα». Ἀλλὰ καὶ ἕτερον συνοδικὸν σημείωμα γέγονεν ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Νικολάου κελεῦον κατὰ τὸ τοιοῦτον χρυσόβουλλον δίδοσθαι τὰ κανονικὰ καὶ τὰ ὑπὲρ χειροτονίας²⁵.

«Ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τῶν ἱερέων καὶ ἐπὶ τῷ κανονικῷ τὸν παλαιὸν ἐνεργεῖν τύπον καὶ μηδὲν ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ λαμβάνειν πλεόν τὸν χειροτονοῦντα τούτους ἐπίσκοπον, ἀλλ' ἢ μόνα τὰ ζ' χρυσᾶ νομίσματα· ἐν μὲν ὅτε ποιεῖ αὐτὸν ἀναγνώστην, τρία δὲ ὅτε χειροτονεῖ αὐτὸν διάκονον, καὶ ἕτερα τρία ὅτε πληροῖ αὐτὸν ἱερέα.

Ὡσαύτως καὶ ὑπὲρ τοῦ κανονικοῦ ἀπὸ τοῦ ἔχοντος χωρίου λ' καπνοὺς νόμισμα χρυσοῦν ἓν, ἀργυρᾶ β', κριὸν ἓνα, κριθῆς μοδίους ἕξ, οἶνου μέτρα ζ', ἀλεύρον μοδίους ζ' καὶ ὄρνεις λ'». Ταῦτα δὲ ἐπεκύρωσε καὶ ἕτερον συνοδικὸν σημείωμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου.

Ἡ καταγωγή τοῦ ἐνὸς κειμένου ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ ἐπομένως καὶ τῆς μνείας τοῦ «συνοδικοῦ ψηφίσματος» τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ στὸν Ἀρμενόπουλο ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη μνεία στὸν Βλάσταρη, εἶναι προφανής, ὅπως καὶ ἡ προέλευση τοῦ κειμένου τοῦ Βλάσταρη ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (ὅπου δὲν γίνεται, βέβαια, μνεία τοῦ «ψηφίσματος» τοῦ Μιχαήλ). Ἔτσι ἡ παραπομπή ποὺ γίνεται ἐδῶ σὲ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου στοιχείου τοῦ Βλάσταρη (X, 17 «Ὅτι χειροτονεῖν ἐπισκόπῳ οὐκ ἐφεῖται κληρικὸν ἐτέρας ἐνορίας») λύει ὀριστικὰ τὸ ζήτημα· πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο ποὺ

φέρεται ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Τίνα τοὺς ἐπισκόπους πανταχοῦ ποιεῖν συγκεχώρηται καὶ τίνα οὐκ ἔξεστι συνέδρια»:

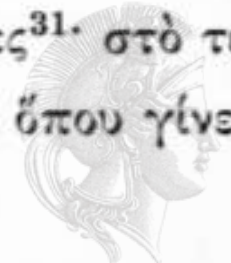
Τὸ μέντοι συνοδικὸν σημείωμα, ὃ γέγονεν ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ τοῦ καὶ χρηματίσαντος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, [...] δίδοσθαι δὲ κελεύει τοῖς τῆς ἐπισκοπῆς ὑπηρέταις καὶ τῷ χαρτοφύλακι παρὰ τῶν χειροτονουμένων τὰ ἐξ ἔθους ἀρχαίου τετυπωμένα· καὶ ζήτηι ταῦτα ἐν τῷ κη' κεφ. τοῦ παρόντος στοιχείου²⁶.

Πηγὴ καὶ τοῦ χωρίου αὐτοῦ εἶναι ὁ Βαλσαμῶν (ἐρμηνεία στὸν κανόνα νδ' τῆς Καρθαγένης²⁷), ὁ ὁποῖος διασώζει πλήρες τὸ κείμενο τῆς «συνοδικῆς σημειώσεως»:

Καὶ αὐτοὶ μὲν εἶπον ταῦτα καλῶς, ὥς καὶ ἐμοὶ δοκεῖ. Σὺ δὲ ἔχε ἐπὶ μνήμης τὴν συνοδικὴν σημείωσιν τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ γεγονότος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, τάδε πρὸς ἔπος διαλαμβάνουσιν· «Μηνὶ ροεμβρίῳ, ἡμέρᾳ πρώτῃ, Ἰνδικτιῶνος δ', προκαθημένου τοῦ ἀγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Μιχαὴλ ἐν τοῖς Ἀλεξιακοῖς κατηχουμενείοις, συνεδριάζοντων τῇ μεγάλῃ ἀγιωσύνῃ αὐτοῦ ἱερωτάτων ἀρχιερέων [...], περισταμένων καὶ θεοφιλεστάτων δεσποτικῶν ἀρχόντων [...] ἵνα δὲ μὴ πρόφασις εἴη καὶ τοῦτο δῆθεν εὐάφορμος τοῖς μὴ βουλομένοις ἐνταῦθα χειροτονεῖσθαι προσερχομένοις τῷ θεοφιλεστάτῳ ἡμῶν χαρτοφύλακι, τὸ καινοτομίαν ἴσως ὑφίστασθαι πλείονα τῆς εἰωθυίας συνηθείας ἐκπαλαί δίδοσθαι, καὶ τοῦτο παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος συνοδικῶς διωκονόμηται σήμερον· διωρισάμεθα γὰρ τὸ ἀρχαῖον ἔθος ἐπὶ τούτοις μὴ παραβαίνεισθαι, ἀλλ' ἐκεῖνα δίδοσθαι μόνον τοῖς τε ἐπισκοπιανοῖς καὶ τῷ κατὰ καιροὺς θεοφιλεστάτῳ χαρτοφύλακι, τὰ εἰωθότα παρὰ τῶν χειροτονουμένων ἀνέκαθεν καταβάλλεσθαι»²⁸.

Ἔτσι τὸ «συνοδικὸν ψήφισμα» Ἐπιτομῆς σχόλ. Α, 4, [17] = Βλάσταρη Χ, 28 ταυτίζεται μὲ τὸ «συνοδικὸν σημείωμα» Βλάσταρη Χ, 17 = Βαλσαμῶνος ἐρμ. εἰς νδ' Καρθαγένης, πράξη (ἔτ. 1170, GRUMEL 1118) τοῦ πατριάρχου (1169/1170 - 1177) Μιχαὴλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου, «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων», γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλῃ μνείας τοῦ Βαλσαμῶνος· περίληψη, ἄλλωστε, τῆς πράξεως, εἰλημμένη ἐπίσης ἀπὸ τὸ χωρίο Χ, 17 τοῦ Βλάσταρη, περιέχει καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἐπιτομὴ σὲ ἄλλο σχόλιο τῆς ἴδιας «ἐπιγραφῆς» (Α, 4, [9] στὸν λε' ἀποστολικὸν κανόνα)²⁹, μεταφέροντας καὶ τὴν ρητὴν, αὐτὴ τὴν φορά, ἀναφορὰ στὸν Μιχαὴλ ὡς «ὑπάτον τῶν φιλοσόφων»: Τὸ δὲ συνοδικὸν σημείωμα τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ τοῦ καὶ ὑπάτου χρηματίσαντος τῶν φιλοσόφων...

Πρόκειται γιὰ μία πράξη ποὺ ρυθμίζει τὰ θέματα τῶν χειροτονιῶν τῶν κληρικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπαγορεύοντας τὶς ὑπερόριες χειροτονίες³¹. στὸ τέλος τῆς μακρᾶς πράξεως περιέχεται τὸ τμήμα ποὺ παρατίθεται ἀνωτέρω, ὅπου γίνεται,

ἐπ' εὐκαιρίᾳ, λόγος γιὰ τὸ ζήτημα τῶν δαπανῶν τῶν χειροτονιῶν, ἵνα μὴ πρόφασις εἴη καὶ τοῦτο δῆθεν εὐάμορφος γιὰ τὴν παραβίασίν της : χωρὶς νὰ μνημονεύωνται τὰ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα, ἐπιβεβαιώνεται τὸ ἀρχαῖον ἔθος, ὥστε καὶ στὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ χαρτοφύλαξ καὶ οἱ «ἐπισκοπιανοὶ» νὰ μὴ λαμβάνουν παρὰ μόνον τὰ εἰωθότα παρὰ τῶν χειροτονουμένων ἀνέκαθεν καταβάλλεσθαι. Ὁ Βλάσταρης στὸ οἰκεῖο σημεῖο τῆς περιλήψεώς του (X,17), θεωρῶντας προφανῶς ὅτι τὰ ἐξ ἔθους ἀρχαίου τετυπωμένα, τὰ ὁποῖα ἡ πράξις τοῦ Μιχαήλ Γ' δίδοσθαι κελεύει τοῖς τῆς ἐπισκοπῆς ὑπηρέταις καὶ τῷ χαρτοφύλακι, ταυτίζονται μὲ τὰς ὑπὲρ χειροτονίας διδομένας συνηθείας τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (καὶ τῆς πατριαρχικῆς πράξεως τοῦ Νικολάου Γ')³¹, κρίνει σκόπιμο νὰ παραπέμψῃ στὸ κεφάλαιο (X,28) τοῦ Συντάγματος του, ὅπου περιέχεται περίληψις τῶν κειμένων αὐτῶν : καὶ ζήτησι ταῦτα ἐν τῷ κη' κεφ. τοῦ παρόντος [=X] στοιχείου. Ἀντίστοιχα πλέον, στὸ κεφάλαιο X, 28, ὁ Βλάσταρης διασπῶντας τὴν ἐνότητα τοῦ κειμένου τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰσαακίου, τὸ ὁποῖο διακόπτει στὸ σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ λαμβανόμενα, καὶ πρὶν προχωρήσῃ στὰ ὑπὲρ τοῦ κανονικοῦ, παραπέμπει παρενθετικὰ στὴν πράξιν τοῦ Μιχαήλ Γ' τοῦ κεφαλαίου X,17 ὁλοκληρώνοντας ἔτσι μία «ἀμοιβαία παραπομπή» (cross - reference) μεταξὺ τῶν δύο κεφαλαίων: ἐπιβεβαιοῖ δὲ τοῦτο [προφανῶς ὅχι μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἐπικυροῦ» αὐτὸ τοῦτο τὸ χρυσόβουλλο — τοῦ ὁποίου, ἄλλωστε, τὸ κείμενο συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν παρενθετικὴν αὐτὴν εἰδηση, ποὺ ἡ θέσις της ἐδῶ θὰ ἦταν ἐπομένως ἀδιανόητη, ἂν πραγματικὰ ἀναφερόταν σὲ ὑποτιθεμένη «ἐπικύρωση» τοῦ χρυσοβούλλου—, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοιαν ἀπλῶς τοῦ «ἐπιβεβαιοῦ» τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πρακτικῆς τῆς καταβολῆς τῶν «ὑπὲρ χειροτονίας», σύμφωνα μὲ τὸ «ἀρχαῖον ἔθος» ἢ τὸν «παλαιὸν τύπον», ὅπως προβλέπει καὶ τὸ χρυσόβουλλο, τοῦ ὁποίου τὸ ἀντικείμενο ταυτίζεται, κατὰ τὸν Βλάσταρη, στὸ σημεῖο αὐτό, μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς πράξεως τοῦ Μιχαήλ] καὶ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα τὸ γεγονὸς ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ, ὃ καὶ ζήτησι κατὰ τὸ ιζ' κεφάλαιον τοῦ παρόντος στοιχείου.

Τὸ χωρίο τοῦ Βλάσταρη X, 28 μεταφέρεται μηχανικὰ καὶ αὐτολεξεῖ σχεδὸν στὸ σχόλιο Α, 4, [17] τῆς Ἐπιτομῆς ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο, ὁ ὁποῖος, ἀντιλαμβανόμενος ὅτι ἡ παρενθετικὴ παραπομπὴ τοῦ Βλάσταρη στὴν πράξιν τοῦ Μιχαήλ διασπᾷ τὴν συνέχειαν τοῦ κειμένου τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰσαακίου (τὸ ὁποῖο, ἄλλωστε, μπορεῖ νὰ τοῦ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου γνωρίζει καὶ χρησιμοποιοῖ ὁ Ἀρμενόπουλος) καὶ συγχρόνως ἐκλαμβάνοντας τὸ ἐπιβεβαιοῖ δὲ τοῦτο ὡς δηλωτικὸ «ἐπικυρώσεως» τοῦ χρυσοβούλλου μὲ πράξιν κάποιου πατριάρχου Μιχαήλ, χωρὶς νὰ ἀσχοληθῇ βέβαια μὲ τὴν ταύτισιν προσώπων, χρονολογιῶν καὶ κειμένων ἢ νὰ ἀνατρέξῃ γιὰ νὰ ἐντοπίσῃ τὸν συντάκτη τῆς πράξεως.

στήν παραπομπή του Βλάσταρη, τὴν ὁποία ἀπλῶς ἀγνόησε καὶ παρέλειψε³², μετέφερε τὴν μνεία αὐτὴ στὴν ἀρχὴ τοῦ σχολίου, πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ χρυσοβούλλου, διαμορφώνοντάς την ὥς : *Τὸ δὲ χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὅπερ ἐπεκύρωσε καὶ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ...* Ἡ διατύπωση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν σύμπτωση νὰ ὑπάρχῃ πατριάρχης Μιχαήλ (ὁ Κηρουλάριος) σύγχρονος τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, τοῦ ὁποίου θὰ ἦταν εὐλογο νὰ ἔχῃ ἐπικυρώσει τὸ χρυσόβουλλο, ὠδήγησε τὸν Mortreuil στὴν ταύτιση τοῦ Μιχαήλ τοῦ Ἀρμενοπούλου μὲ τὸν Μιχαήλ Κηρουλάριο· ἐξ ἄλλου τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πατριάρχης Νικόλαος Γ' ὁ Γραμματικὸς εἶναι σύγχρονος τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἐκδότῃ χρυσοβούλλου μὲ τὸ ἴδιο θέμα, ποὺ ἐπικυρώνει τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰσαακίου, ἐδημιούργησε, ὅπως εἶδαμε, στὸν Mortreuil τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπῆρξαν δύο ζεύγη αὐτοκρατορικῶν νεαρῶν καὶ πατριαρχικῶν πράξεων ποὺ τὶς «ἐπικυρώνουν»: Ἰσαάκιος Κομνηνὸς - Μιχαήλ Κηρουλάριος, Ἀλέξιος Κομνηνὸς - Νικόλαος ὁ Γραμματικὸς, ἐνῶ ὁ Βαλσαμὼν δὲν ἐγνώριζε, ὑποτίθεται, παρὰ μόνον τὰ ἄκρα αὐτοῦ τοῦ σχήματος : χρυσόβουλλο τοῦ Ἰσαακίου, πατριαρχικὴ πράξις τοῦ Νικολάου. Ἡ πεπλανημένη αὐτὴ ἐρμηνεία τῶν κειμένων, ποὺ στηρίζεται στὴν ὑπαρξὴ (καὶ συγχρόνως στηρίζει τὴν ὑπαρξὴ) μιᾶς ἀνύπαρκτης στὴν πραγματικότητά πράξεως τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου, ἐπικράτησε, ὅπως εἶδαμε, γενικὰ³³.

Μόνος, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, ποὺ ἐντόπισε τὴν προέλευσιν τῆς εἰδήσεως τοῦ Ἀρμενοπούλου, καὶ ἐπομένως ἐπεσήμανε τὴν ἀνακρίβεια τῆς ἀποδόσεως στὸν Μιχαήλ Κηρουλάριο «συνοδικοῦ ψηφίσματος» ποὺ ἐπικυρώνει τὴν νεαρά τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, ὑπῆρξε ὁ E. Herman³⁴, ὁ ὁποῖος παλαιότερα εἶχε δεχθῇ τὴν «κρατοῦσα» ἐσφαλμένη ἄποψη³⁵. Ἡ παρατήρησις τοῦ Herman ἔπρεπε νὰ εἶχε λύσει ὀριστικὰ τὸ ζήτημα, ὅποτε, ἄλλωστε, θὰ ἦταν περιττὸ καὶ τὸ δημοσίευμα αὐτό· ἀτυχῶς ὅμως δὲν εἶχε, τελικὰ, τὴν ἀναντίρρητη ἀποδοχὴ ποὺ τῆς ἄξιζε: τὴν ἀποδοχὴ δὲν ἐπέτρεψε πιθανῶς ἡ συμπυκνωμένη διατύπωσίν της, συμπιεσμένη σὲ μία ὑποσημείωσις μιᾶς πολὺ εὐρύτερης ἀνακοινώσεως, ποὺ ἀπέκλειε ἀναλυτικὴ ἀποδεικτικὴ ἀνάπτυξιν τῆς ὀρθῆς ἀπόψεως τοῦ Herman, ἀλλὰ καὶ ἡ μὴ ἀπολύτως σαφὴς κατανόησις, ἢ ἴσως ἔκθεσις, ἐκ μέρους τοῦ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο προέκυψε ἡ βαθμιαία ἀλλοίωσις τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν καὶ ἡ τελικὴ παρερμηνεία τους· ὁ Herman δὲν ἐντοπίζει τὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς παρεξηγήσεως στὸ ἐπεκύρωσε, ποὺ εἰσήγαγε ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ τὸ ὁποῖο ὠδήγησε στὶς ἐσφαλμένες ἐρμηνεῖες, ἀλλ' ἀντιθέτως δέχεται ὅτι ἤδη ὁ Βλάσταρης ὁμιλεῖ γιὰ ἐπικύρωσιν τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου ἀπὸ τὸν πατριάρχην Μιχαήλ, ὄνομα ὑπὸ τὸ ὁποῖο εὐλογοθεωρεῖ νὰ ἐννοῇ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βλάσταρης τὸν Κηρουλάριο, ἔστω καὶ ἂν σὲ ἄλλο σημεῖο παρέχῃ τὸ ὀρθὸ ὄνομα, μνημονεύοντας ρητὰ τὸν Μιχαήλ Γ', «ὑπάτον τῶν φιλοσόφων»³⁶.

Ἔτσι ἡ ἀνύπαρκτη πράξη τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου «ἀναβιώνει», μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Herman, καὶ «ἐπιβιώνει» στὴν βασικὴ ἐργασία γιὰ τὶς πατριαρχικὲς πράξεις τοῦ V. Grumel, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὴν ἀνακοίνωση καὶ παραπέμπει σ' αὐτήν, ἀλλὰ δὲν βλέπει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Herman παρὰ μία ἀπλὴ «attribution (τῆς πράξεως) à Michel III», γιὰ νὰ τὴν ἀπορρίψει, ἀφοῦ θὰ ἦταν ἀβάσιμο νὰ ἀποδοθῇ ἡ ἐπικύρωση μιᾶς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ σὲ ἓνα πατριάρχη ὁ ὁποῖος ἔζησε μετὰ μία καὶ πλεον ἑκατονταετία, τὸν Μιχαήλ Γ', ἐνῶ ὑπάρχει σύγχρονος τοῦ Ἰσαακίου ὁμώνυμος πατριάρχης, ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν πολὺ εὐλογοφανὲς νὰ ἔχη ἐπικυρώσει τὴν νεαρά. Ὁ Grumel, καίτοι παραπέμπει στὴν Ἐπιτομὴ (καὶ στὶς σχετικὲς μνεῖες στὶς ἐργασίες τῶν Mortreuil καὶ Zachariae), παρακάμπτει ἐντελῶς στὴν ἀνάπτυξή του τὴν μαρτυρία τῆς Ἐπιτομῆς, ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε στὴν πραγματικότητα ἡ παρεξήγηση, καί, ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν Herman, θεωρεῖ ὡς βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πράξεως τὴν εἵδηση τοῦ Βλάσταρη, στὴν ὁποία, ὑπὸ τὸ βάρος ὅλης τῆς προηγουμένης φιλολογίας³⁷ καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἴδιου τοῦ Herman, δὲν βλέπει παρὰ μία μαρτυρία γιὰ «ἐπικύρωση» τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου μὲ πράξη τοῦ πατριάρχη Μιχαήλ, γιὰ τὴν ὁποία, διαφωνώντας ἐδῶ μὲ τὸν Herman, ἀποδέχεται, κατὰ βάση, ὅτι εἶναι ὑπαρκτὴ πράξη τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου, διάφορη βέβαια ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Μιχαήλ Γ'. Τὸ μόνον πρόβλημα ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ, ἡ «ἀμοιβαία παραπομπή» τῶν χωρίων X,17 καὶ X,28 τοῦ Βλάσταρη, ποὺ ταυτίζει τὴν ὑποτιθεμένη πράξη τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου μὲ τὴν πράξη τοῦ Μιχαήλ Γ', παρακάμπτεται μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ προσθήκη ἀπὸ μεταγενέστερο γραφέα³⁸. Οἱ μόνοι λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τελικὰ ὁ Grumel ἐντάσσει τὴν πράξη στὰ «documents d'une authenticité douteuse»³⁹ εἶναι ἡ «παροῦσα κατάσταση τῶν κειμένων» καὶ ἡ ἀποσιώπηση τῆς ὑπάρξεως τῆς πράξεως ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα⁴⁰.

Μὲ βάση τὴν ἀνωτέρω ἀνάπτυξη — καὶ ὡς ἀνακεφαλαίωσή της —, ἡ ἐξέλιξη τῶν διατάξεων ποὺ ρυθμίζουν τὸ θέμα τῶν «ὕπὲρ χειροτονίας συνηθειῶν» καὶ τοῦ «κανονικοῦ» μέχρι τῆς πατριαρχείας τοῦ Μιχαήλ Γ' ἀποκαθίσταται ὡς ἐξῆς:

1. Ἀνέκδοτη πατριαρχικὴ πράξη τοῦ Σισινίου Β' (996 - 998) = GRUMEL 808 (βλ. σημείωση 8). Ἀπὸ τὴν περίληψη ποὺ παρέχει ὁ Grumel φαίνεται ὅτι ἡ πράξη ἀφορᾷ εἰδικώτερα στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τοῦ ἐπισκόπου στὸν μοναστηριακὸ χῶρο (interdiction de percevoir sous le nom de κανονικὸν des redevances de la part des monastères ou même les offrandes dites συνήθειαι pour la bénédiction des hégoumènes). ἀλλὰ προφανῶς δὲν λείπει καὶ ἓνας γενικώτερος χαρακτήρας (décret synodal interdisant certains abus qui transforment en trafic

la charge épiscopale : ...interdiction également de recevoir quoi que ce soit de la part des clercs pour leur inscription dans le clergé épiscopal).
 'Οπωσδήποτε, σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις, πρόκειται γιὰ ἀπόλυτη ἀπαγόρευση, ὅπως φαίνεται, εἰσπράξεως «δικαιωμάτων» τοῦ ἐπισκόπου.

2. «Συνοδικὸν ἐπίσταλμα» τοῦ πατριάρχῃ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (1024-1043) = GRUMEL 851 (βλ. σημείωση 8), μὲ τὸ ὁποῖο θεσπίζεται ἡ εἰσπραξὴ περιορισμένου ἐτησίου «κανονικοῦ» ἐνὸς νομίσματος ἐκ μόνου τοῦ ἱερέως καὶ καθορίζεται τὸ ποσὸ τῶν «συνηθειῶν» γιὰ τὴν χειροτονία σὲ ἓνα νόμισμα στὴν χειροθεσία τοῦ ἀναγνώστη καὶ ἀνὰ τρία νομίσματα στὶς χειροτονίες τοῦ διακόνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου.

3. Χρυσόβουλλο (coll. IV, 1) τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (1057 - 1059) = DÖLGER 943 + 944, μὲ τὸ ὁποῖο «τυποῦται» καὶ ἐπὶ τῇ χειροτονία τῶν ἱερέων καὶ ἐπὶ τῷ κανονικῷ τὸν παλαιὸν ἐνεργεῖν τύπον: πιστεύω ὅτι ὁ παλαιὸς τύπος, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ χρυσόβουλλο, εἶναι ἀκριβῶς ἡ πράξη τοῦ Ἀλεξίου (ἢ καὶ ἄλλες, ἐνδεχομένως, ὁμοίου περιεχομένου, αὐτοκρατορικὲς ἢ πατριαρχικὲς διατάξεις ποὺ θὰ εἶχαν τυχὸν ἐκδοθῇ μέχρι τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ εἶναι σήμερα ἄγνωστες — ἂν καὶ ἤδη ὁ πατριάρχης Νικόλαος Γ' ἀγνοεῖ οἰαδήποτε ἄλλη σχετικὴ ἐκκλησιαστικὴ πράξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «ἐπίσταλμα» τοῦ Ἀλεξίου)⁴¹, τῆς ὁποίας ἡ ρύθμιση στὸ θέμα τῶν «συνηθειῶν» τῶν χειροτονιῶν ἐπαναλαμβάνεται αὐτοῦσία στὸ χρυσόβουλλο· ἡ ἐναρθρη, ἄλλωστε, διατύπωση ποὺ χρησιμοποιεῖται μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ρύθμιση αὐτὴ εἶναι ἤδη γνωστὴ καὶ ἰσχύουσα: καὶ μηδὲν ἐπὶ τῇ χειροτονία λαμβάνειν πλέον [...] ἀλλ' ἢ μόνον τὰ ἐπὶ τῷ χρυσῷ νόμισμα... Ἀνερμήνευτο πάντως παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰσαάκιος μνημονεύει τὸν παλαιὸν τύπον ὡς «ἐνεργοῦντα» καὶ ἐπὶ τῷ κανονικῷ, ἐνῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ νεαρὰ σαφῶς διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Ἀλεξίου, ἐπεκτείνοντας τὴν ὑποχρέωση καταβολῆς «κανονικοῦ», ποὺ ἐβάρυνε μόνον τοὺς ἱερεῖς, καὶ στοὺς λαϊκοὺς (στὰ «χωρία») καὶ καθορίζοντας τὸ ἐτήσιο ὕψος τοῦ ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν «καπνῶν» (τῶν σπιτιῶν ἢ τῶν οἰκογενειῶν, ἀκριβέστερα «σπιτικῶν» ἢ «νοικοκυριῶν») τοῦ «χωρίου»: τὸ πρόβλημα ἴσως λύεται ἂν γίνῃ δεκτὸ ὅτι ἡ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου δὲν ἀναφέρεται, μὲ τὴν φράση παλαιὸς τύπος, ἀπ' εὐθείας στὴν πράξη τοῦ Ἀλεξίου, ἀλλὰ σὲ κάποια λανθάνουσα (αὐτοκρατορικὴ, πιθανῶς) διάταξη ποὺ θὰ εἶχε μεσολαβήσει, μὲ τὴν ὁποία θὰ εἶχε ἐπικυρωθῇ ἡ ρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου γιὰ τὶς χειροτονίες, θὰ εἶχε ἐπεκταθῇ ὅμως τὸ «κανονικὸν» καὶ στοὺς λαϊκοὺς· ἢ ὅτι ὡς παλαιὸς τύπος νοεῖται ἀόριστα τὸ σύνολο τῶν «μέχρι τότε ἰσχυόντων», ὅποτε ἡ νεαρὰ στὴν περίπτωση τῶν «συνηθειῶν» τῶν χειροτονιῶν θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται στὴν πράξη τοῦ Ἀλεξίου, ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ «κανονικοῦ» θὰ παρέπεμπε ἀπλῶς σὲ μία διαμορφωθείσα

ἤδη φορολογικὴ πρακτικὴ—λύση ποὺ ἐρμηνεύει ἴσως καὶ τὴν αἰνιγματικὴ φράση στὸ νοσοῦν χωρίο τοῦ τέλους τῆς νεαρᾶς: καθὼς καὶ ἐν τοῖς σιγίλλοις (ἢ σιγιλλίοις) τῶν παλαιῶν πρακτικῶν ἀναγράφεται καὶ ἡ σύμφωνος κατάθεσις τῶν ὅλων θεματικῶν παρέστησε τῇ βασιλείᾳ μου (ἄλλες γραφές: τῶν παλαιῶν πρακτωρικῶν ἢ πραιτόρων· πρακτόρων κατὰ τὴν διόρθωση τοῦ Du Cange, ὅπου «πράκτωρ» = *exactor seu susceptor tributorum*).

4. Χρυσόβουλλο (coll. IV, 27) τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (μηνὸς Σεπτεμβρίου 1085 ἢ 1100⁴²) = DÖLGER 1127, τὸ ὁποῖο —πέρα ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῶν «συνηθειῶν» καὶ γιὰ τὴν ἱερολογία τοῦ γάμου, καὶ ἐπίσης τὴν ρύθμιση δικονομικῶν θεμάτων σχετικῶν μὲ τὸ «ἀερικόν» καὶ τὰ «ψυχικά»—ἐπαναλαμβάνει γιὰ τὸ «κανονικόν» καὶ τὶς χειροτονίες ἀμετάβλητα τὰ ῥητῶς ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τυπικῷ τοῦ μακαρίτου θείου τῆς βασιλείας μου διειλημμένα⁴³, δηλαδὴ τὶς διατάξεις τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου. Δὲν γνωρίζω νὰ ἔχη τεθῇ ποτὲ ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἡ γνησιότης τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀλεξίου, τὸ κείμενο τοῦ ὁποῖου εἶναι γνωστὸ μόνον ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν LEUNCLAVIUS - FREHER, προερχόμενο ἀπὸ χειρόγραφο ποὺ δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἐντοπισθῇ: ὅπωςδὴποτε εἶναι πραγματικὰ περίεργο ὅτι τὸ ἀγνοεῖ ὁ σχεδὸν σύγχρονός του (ἔζησε στὴν ἀμέσως ἐπομένη ἑκατονταετία: 1130/1140 - 1195) Βαλσαμών, λαμπρὸς γνώστης τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ πατριαρχικῶν ἀρχείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἀντιθέτως μαρτυρεῖ ρητὰ ὅτι ἐνεργεῖ μέχρι τοῦ νῦν τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰσαακίου· ἡ ἀποσιώπηση αὐτὴ συνεπάγεται φυσικὰ καὶ τὴν πλήρη ἀπουσία οἵαςδὴποτε μνείας τῆς νεαρᾶς στὶς μεταγενέστερες πηγές, καὶ ἐπομένως καὶ στοὺς Βλάσταρη - Ἀρμενόπουλο⁴⁴.

5. «Συνοδικὸν σημείωμα» τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γ' τοῦ Γραμματικοῦ (15 Νοεμβρίου 1086 ἢ 1101: εὐλόγα μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι εἶναι τὸ ἐπόμενο ἔτος τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ) = GRUMEL 942. Ἡ πράξη φαίνεται νὰ προϋποθέτῃ τὶς νεαρὲς τοῦ Ἰσαακίου καὶ τοῦ Ἀλεξίου: αὐτὲς εἶναι προφανῶς αἱ μετέπειτα [= μετὰ τὴν πράξη τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου] γενόμεναι θεῖαι καὶ βασιλικαὶ κατὰ τὰς πάσας τῆς οἰκουμένης πόλεις χρυσόβουλλοι διαταγαί, οἱ παρὰ τῶν εὐσεβῶν τεθέντες χρυσόβουλλοι λόγοι, τὰ βασιλικά διατάγματα, τὰ βασιλικά τυπικά, τὰ μετέπειτα ἐκ βασιλικῆς τυπωθέντα προστάξεως (πρβλ. καί: οἱ θειότατοι βασιλεῖς) ποὺ κατ' ἐπανάληψιν μνημονεύονται στὸ κείμενο τῆς πράξεως· ἐξ ἄλλου ἡ ὑποτιθεμένη στενὴ χρονολογικὴ σχέση μετὰ τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου καὶ τῆς πράξεως τοῦ Νικολάου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὡς ἀφετηρία τῆς πράξεως φέρεται ἓνα συγκεκριμένο αἶτημα ἐπισκόπων (ᾧοντο μὲν τινες τῶν κατὰ χώραν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἐκ τοῦ συνοδικοῦ ἐπιστάλματος, ὃ πάλαι μὲν περὶ τῆς τοῦ κανονικοῦ δόσεως ἐπὶ τοῦ μακαρίτου πατριάρχου κυροῦ Ἀλεξίου ἐξετέθη, οὐ μικρῶς καταβλάπτεσθαι, ὥς ταῖς μετέ-

πειτα γενομέναις [...] ἐναντιοῦσθαι δοκοῦντος χρυσοβούλλοις διαταγαῖς), τὸ ὅποιο εὐλόγο εἶναι νὰ προεκλήθῃ ἀπὸ κάποια ἐπίκαιρη ἀφορμή, καθιστοῦν πιθανὸ ὅτι ἡ πράξις ἐξεδόθη ἀκριβῶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐκδόσεως τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου⁴⁵: οἱ ἐπίσκοποι ζητοῦν (καὶ ἐπιτυγχάνουν) νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι, προκειμένου νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ διατάξεις τῶν νεαρῶν γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ («κανονικοῦ») καὶ στὰ «χωρία», δὲν δεσμεύονται ἐκκλησιαστικὰ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς πατριαρχικῆς πράξεως τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (ἐνα νόμισμα ἐτησίως, μόνον ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς)⁴⁶. Ἀντίθετα ὁ Βαλσαμὼν (καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ οἱ Βλάσταρης - Ἀρμενόπουλος), ὁ ὅποιος ἀγνοεῖ τὴν νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου, ρητὰ συνδέει τὴν πράξις τοῦ Νικολάου μὲ τὴν νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου: σὺν τῷ τοιούτῳ δὲ χρυσοβούλλῳ τυπικῶ γέγονε καὶ σημείωμα συνοδικὸν [...] παρὰ τοῦ ἀγιοτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυρίου Νικολάου, παρακελευόμενον κατὰ τὸ τοιοῦτον χρυσόβουλλον δίδοσθαι τὰ κανονικὰ καὶ τὰ ὑπὲρ χειροτονίας. Ὅπωςδὴποτε ἀπὸ ἐνα σημεῖο τῆς πράξεως τοῦ Νικολάου καὶ ἔπειτα —καὶ ἀκριβῶς στὸ «διατακτικὸν» τμήμα της— γίνεται λόγος, σὲ ἐνικὸ πλεον ἀριθμὸ, γιὰ μία μόνον αὐτοκρατορικὴ διάταξη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν διατύπωση σὲ πληθυντικὸ ποὺ εἶχε ὡς τότε χρησιμοποιηθῇ: Οὕτω γοῦν τοῦ προεκφωνηθέντος συνοδικοῦ ἐπιστάλματος (τοῦ πατριάρχῃ Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου) καὶ τ ο ὕ ἀ κ ο λ ο υ θ ἡ σ α ν τ ο ς β α σ ι λ ι κ ο ὕ θ ε ί ο υ π ρ ο σ τ ά γ μ α τ ο ς κατ' οὐδὲν διαφωνοῦντων πρὸς ἄλληλα [...] οὔτε τὰ μετέπειτα ἐκ β α σ ι λ ι κ ῆ ς τυπωθέντα π ρ ο σ τ ά ξ ε ω ς ἀθετητέα γενήσεται. Ἔτσι, στὴν περίπτωσιν ποὺ οἱ πληροφορίες τοῦ Βαλσαμῶνος εἶναι ἀκριβεῖς, ὅποτε ἡ νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου θὰ ἔπρεπε —σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἄγνωστη, καὶ ἴσως ὑποπτη, προέλευσιν τοῦ κειμένου της— νὰ θεωρηθῇ πλαστή ἢ νὰ ἀποδοθῇ σὲ ἄλλον, μεταγενέστερο, αὐτοκράτορα (ἢ, ἀκόμη, στὴν θεωρητικὴν περίπτωσιν ποὺ θὰ ἦταν γνήσια νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἀλλὰ μεταγενέστερη τῆς πράξεως τοῦ Νικολάου: ἔτους 1100 ἢ 1115, ἐὰν ἡ πράξις τοῦ Νικολάου εἶναι τοῦ ἔτους 1086, ἢ ἔτους 1115, ἐὰν ἡ πράξις τοῦ Νικολάου εἶναι τοῦ ἔτους 1101), ἢ πράξις πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου, καὶ ὁ πληθυντικὸς στὶς προηγούμενες φράσεις νὰ ἔχῃ χρησιμοποιηθῇ ἀπλῶς γιὰ νὰ προσδοθῇ μία θεωρητικὴ γενικότητα στὴν διατύπωση τοῦ «ἱστορικοῦ» καὶ τοῦ «σκεπτικοῦ» μέρους τῆς πράξεως, ποὺ ἐδῶ, στὸ «διατακτικὸν» δὲν ὑπῆρχε πλεον λόγος νὰ διατηρηθῇ (καθ' ὅμοιο, ἄλλωστε, τρόπο ἡ πράξις τοῦ Νικολάου Γ', ἐνῶ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὸ «συνοδικὸν ἐπίσταλμα» τοῦ πατριάρχῃ Ἀλεξίου, ποὺ εἶναι ἡ μόνη ἐκκλησιαστικὴ ἀπόφασις ποὺ γνωρίζει γιὰ τὸ θέμα αὐτό, σὲ ἐνα μόνον χωρίο τοῦ «σκεπτικοῦ» χρησιμοποιεῖ μία γενικὴ διατύπωση, σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ, καὶ γιὰ τοὺς συνοδικοὺς ὁρισμοὺς, σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὰ βασιλικά διατάγματα: καὶ τὰ βασιλικά διατάγματα εἰς μέσον προθέμενοι καὶ τ ο ὕ ς π α λ α ι ο τ έ ρ ο υ ς σ υ ν ο δ ι-

κοὺς ὁ ρ ι σ μ ο ὺς ἀναγνωσθῆναι πρὸς τούτοις καθικετεύσαντες, ἐφάνησαν μὴδ' ὅτι οὖν ἐντεῦθεν ἐπὶ τῇ τῶν κανονικῶν εἰσπράξει πρόκριμα ὑφιστάμενοι ὅτι τὰ μὲν σ υ ν ο δ ι κὰ τὴν ἐκ τῶν λαϊκῶν τοῦ κανονικοῦ εἰσπραξίν <οὐκ> ἀπείργοντα φαίνεται...· ἐξ ἄλλου, ἐὰν γινόταν δεκτό, σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουν ἐκτεθῆ στὸν οἰκεῖο χῶρο, ὅτι ὁ παλαιὸς τύπος τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου ἀναφέρεται σὲ λανθάνουσες σήμερα αὐτοκρατορικὲς νεαρές, ποὺ θὰ εἶχαν μεσολαβήσει ἀπὸ τῆς πράξεως τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου μέχρι τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου, ἡ χρῆση τοῦ πληθυντικοῦ στὴν πράξη τοῦ Νικολάου θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἀναφορὰ στὶς ὑποτιθέμενες αὐτὲς νεαρές (καὶ στὴν νεαρά τοῦ Ἰσαακίου, φυσικά), ἐνῶ ἡ μετάβαση στὸν ἐνικὸ θὰ ἐνετόπιζε πλέον τὸν λόγο στὴν τελευταία, καὶ «ἐνεργοῦσαν μέχρι τοῦ νῦν», κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα, νεαρά τοῦ Ἰσαακίου. Ἀντίθετα, στὴν ἀπλούστερη περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία πράγματι ἡ νεαρά τοῦ Ἀλεξίου εἶναι γνησία καὶ προγενέστερη τῆς πράξεως τοῦ Νικολάου —προφανῶς ἡ ἀφορμὴ της—, ἐκδοχὴ ποὺ ἐμφανίζεται, ὅπως δὴποτε, πιθανώτερη, ἡ πληθυντικὴ διατύπωση θὰ ἀναφερόταν στὶς δύο νεαρές (τοῦ Ἰσαακίου καὶ τοῦ Ἀλεξίου), ἐνῶ τὸ «διατακτικὸ» θὰ ἀναφερόταν, στὸν ἐνικόν, στὴν σύγχρονη τῆς πράξεως νεαρά τοῦ Ἀλεξίου, ἡ ὁποία καὶ θὰ ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐκδόσή της.

6. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ τὸ ἀνύπαρκτο, σύμφωνα μὲ ὅσα προεξετέθησαν, «συνοδικὸν ψήφισμα» (1 Σεπτεμβρίου 1057-2 Νοεμβρίου 1058) τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου = GRUMEL 880 δὲν θὰ εἶχε θέση οὔτε ἱστορικά, οὔτε φιλολογικά: καὶ ἂν ἔλειπαν ὁ προσδιορισμὸς τῆς προελεύσεως τῆς φράσεως τῆς Ἐπιτομῆς ποὺ «δημιούργησε» τὴν ἀνύπαρκτη πράξη καὶ ἡ διαπίστωση τῆς παρερμηνείας ποὺ ὠδήγησε στὴν «κατασκευὴ» τῆς φράσεως αὐτῆς, θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ καταστήσῃ ὑποπτὴ τὴν πράξη τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ «συνοδικοῦ σημειώματος» τοῦ Νικολάου Γ' (καὶ οἱ ἐπίσκοποι ποὺ τὸ προκάλεσαν) ρητὰ θεωροῦν ὡς ἀμέσως προηγουμένη (καὶ προφανῶς ἰσχύουσα πάντοτε) ἐκκλησιαστικὴ πράξη γιὰ τὸ θέμα τὸ «συνοδικὸν ἐπίσταλμα» τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου· ἀλλὰ καὶ ὁ αὐτονόητος συλλογισμὸς ὅτι, ἂν μετὰ τὸ «ἐπίσταλμα» αὐτὸ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου εἶχε μεσολαβήσει πράξη τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου ἐπικυρωτικὴ τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου, ἡ πράξη τοῦ Νικολάου (καὶ ἡ προηγηθεῖσα ἀντίδραση τῶν ἐπισκόπων, ἡ ὁποία τὴν προκάλεσε) θὰ ἦταν ἀπλῶς περιττή.

7. Τὴν 1η(;) Νοεμβρίου 1170 ἐκδίδεται ἡ «συνοδικὴ σημείωσις» τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου, «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» = GRUMEL 1118 γιὰ τὸ θέμα τῶν ὑπερορίων χειροτονιῶν, τὸ περιεχόμενον τῶν τελευταίων φράσεων τῆς ὁποίας —εἴτε οἱ φράσεις αὐτὲς συνδέονται πράγματι μὲ τὸ θέμα τῶν «συνηθειῶν» τῶν χειροτονιῶν, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Βλάσταρη, εἴτε ὄχι— ἔδωσε, ὅπως μετὰ-

φέρθηκε ἀπὸ τὸν Βλάσταρη καί, ἐν συνεχείᾳ, ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο, σύμφωνα με ὅσα προεξετέθησαν, τὴν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ ἡ πεποίθησις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «συνοδικοῦ ψηφίσματος» τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου.

8. Αὕτῃ εἶναι ἡ τελευταία πράξις ποὺ συνδέεται, ὅπωςδὴποτε, μετὰ τὸ θέμα στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ἦδη, ὁ ἴδιος ὁ Βαλσαμών, σύγχρονος τοῦ Μιχαήλ Γ', πρὶν παρέλθῃ μία ἑκατονταετία ἀπὸ τὴν πράξιν τοῦ Νικολάου θὰ ἀναφερθῇ καὶ πάλι⁴⁷ στὴν νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου, ἀποκλειστικὰ γιὰ νὰ σημειώσῃ τὴν ἀχρησίαν της, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὸ «κανονικόν», δύο αἰῶνες (καὶ μία ὁλόκληρη ἱστορικὴ ἐποχὴ) πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασίαν τῶν Βλάσταρη - Ἀρμενοπούλου : Ἐπεὶ δὲ ἡ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία καὶ ἔνδεια τὴν τούτων ἐκάλυψεν ὑποτύπωσιν (πολλοστημόριον γάρ τις αὐτῶν οὐ δίδωσι πρὸς ἐπίσκοπον), ἀρκούμεθα τῇ συνηθείᾳ καὶ προαιρέσει τῶν διδόντων⁴⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πράξη ἀρ. *880 Grumel (= V. Grumel, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople*, I, fasc. II - III, [Χαλκηδών - Παρίσι] 1936 - 1947). Ὁ ἀστερίσκος σημειώνει τὰ «documents d'une authenticité douteuse».

2. Ἐκδόσεις: Leunclavius - Freher (= J. Leunclavius, *Juris graeco-romani tam canonici quam civilis tomus duo*, ed. cura M. Freheri, Φραγκφούρτη 1596), I, 1 κέ. = Migne (= J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, Παρίσι 1857 - 1866), CL, 45 κέ. Γιά τὴν παραπομπή στὰ χωρία τῆς Ἐπιτομῆς χρησιμοποιῶ αὐξουσα ἀρίθμηση τῶν χωρίων κάθε «ἐπιγραφῆς» (ποὺ δὲν σημειώνεται στίς ἐκδόσεις· συνήθως ἡ παραπομπή γίνεται ἀπλῶς στὴ σελίδα τῆς ἐκδόσεως Leunclavius - Freher ἢ στὴ στήλη τῆς PG τοῦ Migne, ἢ καὶ στοὺς κανόνες τῶν ὁποίων τὸ χωρίο ἀποτελεῖ περίληψη καὶ οἱ ὁποῖοι σημειώνονται στὴν ἐπικεφαλίδα του· ὁ Grumel γιὰ τὰ σχόλια χρησιμοποιεῖ ἀνεξάρτητη ἀρίθμηση κατὰ «ἐπιγραφὴν»: τὸ σχόλιο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ: «I, tit. iv, 3^e scholion»).

3. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ δύο χωριστὰ σχόλια: τὸ πρῶτο περιέχει μία περίληψη τῆς κανονικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ταρασίου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν Ἀδριανὸ πάπα Ρώμης γιὰ τὶς σιμωνιακὰς χειροτονίες, εἰλημμένη ἐπίσης —ὅπως καὶ τὸ δεῦτερο σχόλιο, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ— ἀπὸ τὸν Βλάσταρη, X, 28 (= Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 511).

4. Leunclavius - Freher, I, 7 = Migne, CL, 60. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ σχολίου περιέχεται, αὐτοτελῶς, καὶ στὸν κώδικα Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν 879 (15ος αἰ.), φ 502v, ἀπὸ ὅπου τὸ ἐξέδωσε ὁ Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, Β' (1905), 502 - 503, ὡς διάφορο κείμενο τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσακίου, χωρὶς νὰ ἐντοπίσῃ ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτούσιο τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου, τὸ ὁποῖο ὅμως ἔχει ὑπ' ὄψη καὶ μνημονεύει (ἔτσι καὶ ὁ Dölger [= F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I - V, Μόναχο - Βερολῖνο 1924 - 1965], ἀρ. 943 : «Textverschiedenheiten»). ὀρθὰ χαρακτηρίζει τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει ὁ Λάμπρος ὁ Herman (= E. Herman, «Zum kirchlichen Benefizialwesen im byzantinischen Reich», *Studi bizantini e neoellenici* V, 1 = *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini* (1936), Ρώμη 1939), 663 σημ. 7, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ταυτίξῃ μὲ ἀκρίβεια τὴν προέλευσή του: «Einen unabhängigen Zeugen für Michael Kerularios bietet auch nicht die von Sp. Lampros aus einer Handschrift des XV. Jahrhunderts veröffentlichte Textrezension der Novelle Isaaks... die nichts anders ist als ein Ausschrieb aus Blastares und textkritisch ohne jede Bedeutung».

5. Ράλλης - Ποτλῆς (= Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Α' - Γ', Ἀθῆναι 1852 - 1859), Α', 75 - 76 = Voellus - Justellus (= G. Voellus - H. Justellus, *Bibliotheca juris canonici veteris*, Παρίσι 1661), II, 856 - 857 = Migne, CIV, 1020.

6. Μὲ βάση τὴν ἰσοτομία 1 νόμισμα = 12 ἀργυρᾶ (πρβλ. νεαρὰ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἔτ.

1094 coll. IV, 34 Zachariae = Ζέπος, Α', 326 κέ. : Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῆς παλαιᾶς λογαρικῆς ... Ἰστέον ὅτι ιβ' μυλλιαρήσια ἢ ιβ' ἀργυρᾶ τῷ νομίσματι λογαριάζονται εἰς τὸ σεκρέτον τοῦ γενικοῦ· τὸ γὰρ μυλλιαρήσιον ἀντὶ ἀργυροῦ λογίζεται, τὸ δὲ ἀργυρὸν ἀντὶ μυλλιαρησίου· βλ. Du Cange, 115, s.v. ἀργυρόν), οἱ ὑπολογισμοὶ ἔχουν, στὸ χωρίο αὐτὸ ποὺ προφανῶς νοσεῖ, ὡς ἐξῆς:

Κατὰ τὸ ἐκδεδωμένο κείμενο τοῦ Βαλσαμῶνος

$$\frac{2}{3} \text{ νομίσματος} + 1 \text{ ἀργυροῦν} = \left(\frac{2}{3} \times 12 \right) + 1 \text{ ἀργυρᾶ} = 8 + 1 = 9 \text{ ἀργυρᾶ}$$

Κατὰ τὴν προτεινομένη ἀπὸ τὸν Zachariae διόρθωση

$$\frac{2}{3} \text{ νομίσματος} + \left(\frac{2}{3} \times 2 \right) \text{ ἀργυρᾶ} = \frac{2}{3} \text{ νομίσματος} + 1 \frac{1}{3} \text{ ἀργυρᾶ} \simeq \frac{2}{3} \text{ νομίσματος} + 1 \frac{1}{2} \text{ ἀργυρᾶ} = 8 + 1 \frac{1}{2} = 9 \frac{1}{2} \text{ ἀργυρᾶ}$$

Κατὰ τὸ ἐκδεδωμένο κείμενο τῆς νεαρᾶς Ἀλεξίου Κομνηνοῦ coll. IV, 27 = Dölger 1127 καὶ τὴν διόρθωσή μου

$$\frac{2}{3} \times (1 \text{ νόμισμα} + 2 \text{ ἀργυρᾶ}) = \frac{2}{3} \times (12 + 2) = \frac{2}{3} \times 14 = 9 \frac{1}{3} \text{ ἀργυρᾶ} \simeq 10 \text{ ἀργυρᾶ}$$

7. Mortreuil (= J. A. B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, I - III, Παρίσι 1843 - 1846), III, 133 - 134 (§ E)· Zachariā, GGRR (= K. E. Zachariā von Lingenthal, *Geschichte des griechisch - römischen Rechts*, Βερολῖνο ²1877 ³1892), ²20 (§ XLIV), ³31 (§ XLVII). Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ «χρυσοβούλλου» τοῦ Ἰσαακίου διασώζεται μόνον τὸ τμήμα ποὺ περιέχεται στὸ σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος, ἀπὸ ὅπου ἐκδίδεται, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀπὸ τοὺς Bonafidius (= E. Bonafidius, *Τοῦ ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία γ' — Juris orientalis libri III*, [Παρίσι] 1573), I, 36· Leunclavius post Synopsin (= J. Leunclavius, *LX librorum Βασιλικῶν... Ecloga sive Synopsis... Item Novellarum antehac non publicatarum liber...*, Βασιλεῖα 1575) Nov. Const., 54· Leunclavius - Freher, I, 120 - 121· D. Gothofredus, «Authenticae seu Novellae...», *Corpus Juris Civilis*, Amsterdam 1663, 293· καί, μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Βαλσαμῶνος στοὺς Ράλλη - Ποτλῆ, ἀπὸ τὸν Zachariae (= C. E. Zachariae a Lingenthal, *Jus Graecoromanum*, III, *Novellae constitutiones imperatorum post Justinianum quae supersunt*, Λειψία 1857· ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν I. Δ. Ζέπο, *Νεαράι καὶ Χρυσόβουλλα*, Ἀθῆναι 1903 = παράρτημα Νομικῆς Ἐπιθεωρήσεως, Β') coll. IV, 1 (σσ. 322-3) = Ζέπος, Βασιλικά (= I. Δ. Ζέπος, *Βασιλικά*, Ἀθῆναι ¹1896 - 1900 ²1910 - 1912) ὑπὸ Β, 1, 29 = Ζέπος (= I. Δ. Ζέπος - Π. I. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, Α - Η', Ἀθῆναι 1930 - 1931), Α', 275 - 276. Ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα προέρχεται καὶ τὸ κείμενο τῆς νεαρᾶς ποὺ περιέχεται αὐτοτελῶς στὸν κώδικα Vindobonensis theol. graecus 253 φ18^v.

Ἡ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου μνημονεύεται, ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα, στὴν νθ' «κανονικὴ ἀπόκριση» (ὅπου ἀποκαλεῖται «πρόσταγμα»): Χάριν δὲ τῆς ὀφειλούσης δίδοσθαι ποσότητος ὑπὲρ κανονικοῦ παρὰ κοινολαϊτῶν, οἱ κανόνες μὲν οὐδέν τι διορίζονται· πρόσταγμα δὲ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως ἐκείνου κυρίου Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ ὑποτυποῖ πολλά τινα δίδοσθαι τοῖς ἐπισκόποις παρὰ τῶν ἐν ταῖς ἐνορίαις αὐτῶν προσκαθημένων λαϊκῶν... (Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 492), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ στὴν νεαρὰ IV, 27 = Dölger 1127 (ὅπου ἀποκαλεῖται, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου, «χρυσόβουλλον τυπικόν»· βλ. στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου).

Ἄδικαιολόγητος φαίνεται ὁ ἐπιχειρούμενος ἀπὸ τὸν Dölger διαχωρισμὸς τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου σὲ δύο διακεκριμένες πράξεις, μία γιὰ τὰς συνηθείας ὑπὲρ χειροτονίας (Dölger 943) καὶ ἄλλη γιὰ τὸ κανονικὸν (Dölger 944), ποὺ παρακάμπτει τὴν σαφῆ ἐνότητα τοῦ κειμένου στὶς πηγές καὶ τὴν ρητὴ μνεία στὴν νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου : καθὼς τὸ αὐτὸ διέξεισι τυπικὸν χρυσόβουλλον. Τὴν ὑπαρξὴ δύο νεαρῶν τοῦ Ἰσαακίου εἶχε δεχθῇ, ἀπὸ παρεξήγηση τῶν σχετικῶν κειμένων, ἤδη ὁ Du Cange (= C. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Λυὼν 1688), 578, s.v. κανονικόν : «in Novella vero Isaaci Comneni ad septem aureos [praestationis ratio reducitur] ... Sed et aliam Isaacii Comneni Novellam laudat Matthaeus Blastares lit. X cap. 28 secundum quam Canonicum solvi jubet Sancitum Nicolai Patriarchae ...», ὁ ὁποῖος δὲν κάνει σαφῆ διαχωρισμὸ τῆς ὁρολογίας μεταξὺ κανονικοῦ καὶ συνηθειῶν ὑπὲρ χειροτονιῶν, ἂν καὶ διαχωρίζει τὶς ἐννοιες.

8. Mortreuil, III, 385 (§ E ἀρ. 5)· Zachariā, *GGRR*, 21 (§ L) 334 (§ LIII). Τὸ πλήρες κείμενο τοῦ «σημειώματος» ἐξεδόθη ἀπὸ τοὺς Leunclavius - Freher, I, 269 - 270 = Πάλλη - Ποτλῆ, Ε', 60 - 62 = Migne, CXIX, 860 - 861 :

Μηνὶ νοεμβρίῳ ιε', ἐπινεμήσεως ι', προκαθημένου Νικολάου τοῦ ἀγιοτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐν τῷ μικρῷ σεκρέτῳ, συνεδριαζόντων αὐτῷ τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν [...] καὶ ἀρχιεπισκόπων [...], παρισταμένων καὶ δεσποτικῶν ἀρχόντων·

ῥωτο μὲν τινες τῶν κατὰ χώραν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἐκ τοῦ συνοδικοῦ ἐπιστάλματος, ὃ πάλαι μὲν περὶ τῆς τοῦ κανονικοῦ δόσεως ἐπὶ τοῦ μακαρίτου πατριάρχου κυροῦ Ἀλεξίου ἐξετέθη οὐ μικρῶς καταβλάπτεσθαι, ὥς ταῖς μετέπειτα γενομέναις θείαις καὶ βασιλικαῖς κατὰ τὰς πάσης τῆς οἰκουμένης πόλεις ἐναντιοῦσθαι δοκοῦντος χρυσοβούλλοις διαταγαῖς, παρόσον τὸ μὲν συνοδικὸν ὑπὲρ κανονικοῦ νόμισμα ἐν χρυσοῦν ἐκ μόνου τοῦ ἱερέως εἰσπράττεσθαι διορίζεται, τῶν διακόνων καὶ ὑποδιακόνων μηδὲν τι παρεχομένων, καὶ ἀφ' ἐκάστου τῶν χειροτονουμένων, εἰ μὲν ἀναγνώστης εἴη, νόμισμα ἐν χρυσοῦν, εἰ δὲ διάκονος, νομίσματα τρία ὅμοια, εἰ δὲ προσβύτερος, ἕτερα νομίσματα τρία ὅμοια τὸν χειροτονοῦντα ὑπὲρ διατροφῆς λαμβάνειν διατάσσεται, ὅτι μηδὲ ἀδάπανον, κἂν^α ἄμισθον, ἐστὶ τὸ εὐαγγέλιον· οἱ δὲ παρὰ τῶν εὐσεβῶν^β τεθέντες χρυσόβουλλοι λόγοι προσθήκην τέ τινα τοῖς παρὰ τῶν χειροτονουμένων παρεχομένοις ἐξεῦρον μετέπειτα καὶ τὰς ἀπὸ τῶν λαϊκῶν ἀπαρχὰς κανονικὸν ὀνομάσαντες ὥρίσαντο παρ' ἐκάστου τούτων ἀναλόγως τῇ αὐτῶν εὐπορίᾳ εἰσπράττεσθαι καὶ τοῖς εὐλαβεστάτοις (ἀρχ)ιερεῦσι^γ παρέχεσθαι. Ἀλλὰ συνοδικῶς παραστάντες καὶ τὰ βασιλικά διατάγματα εἰς μέσον προθέμενοι καὶ τοὺς παλαιότερους συνοδικοὺς ὁρισμοὺς ἀναγνωσθῆναι πρὸς τούτοις καθικετεύσαντες, ἐφάνησαν μὴδ' ὅτιοῦν ἐντεῦθεν ἐπὶ τῇ τῶν κανονικῶν εἰσπράξει πρόκριμα ὑφιστάμενοι· ὅτι τὰ μὲν συνοδικὰ τὴν ἐκ τῶν λαϊκῶν τοῦ κανονικοῦ εἰσπραξίν(οὐκ)^δ ἀπείργοντα φαίνεται, δι' ὃ οὐδὲ μνήμην τινὰ τούτων ὡς ἀπαγορευομένων ἐν γραφαῖς τίθεται (τὰ δὲ μὴ κώλυσιν ὅθεν οὖν δεξάμενα πῶς ἐναντιότητά τινα εἰσάξει γενόμενα;), οἱ δὲ γε θειότατοι βασιλεῖς πρὸς τὸν καιρὸν, ὡς ἔοικεν, ἀποβλέψαντες καὶ τῇ πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς τιμῇ διὰ τῆς τῶν πραγμάτων εἰσφορᾶς χώραν παρέχοντες καὶ τοὺς λαϊκοὺς τῇ παροχῇ ταύτης ὑπέθεντο. Ἐνθεν τοι καὶ δικαιοτάτον ἔδοξεν ἀμφοτέρωθεν τοὺς ἀρχιερεῖς, ἐκ τε τῶν ἱερέων καὶ τῶν λαϊκῶν, τὰ ὑπὲρ τοῦ κανονικοῦ τυπωθέντα κομίζεσθαι [...] Οὕτω γοῦν τοῦ προεκφωνηθέντος συνοδικοῦ ἐπιστάλματος καὶ τοῦ ἀκολουθήσαντος βασιλικοῦ θείου προστάγματος κατ' οὐδὲν διαφωνούντων

^α καὶ Du Cange (s.v. «κανονικόν») ^β βασιλέων fortasse addendum ^γ correxit Grumel: ἱερεῦσι edd ^δ οὐκ addidi.

πρὸς ἄλληλα, οὐδὲ παρὰ ταῦτα ἕτερόν τι γίνεσθαι ὥριται· ἀλλ' ὅσα μὲν ἐκ τῶν ἱερέων τετύπωνται καταβάλλεσθαι, ταῦτα δὴ καὶ καταβληθήσεται, νομισμάτων μὲν ὄντων διὰ νομισμάτων, μὴ ὄντων δὲ διὰ τῆς ἀναλόγου ποσότητος τῶν ἐν τοῖς βασιλικοῖς τυπικοῖς ἀναταττομένων, καὶ οὐ πλέον τούτων ὑπὲρ διατροφῆς τοῦ χειροτονοῦντος ἐκ τοῦ χειροτονουμένου καταβληθήσεται· ὅσα δὲ αὖθις ἐκ τῶν λαϊκῶν διὰ νομισμάτων, εἰδῶν τε καὶ ἀργυρίων τῶν ἀνατεταγμένων ἐν τούτοις. Οὔτε γὰρ τὰ πάλαι συνοδικῶς ὀρισθέντα παραβαίνεσθαι δόξει, οὔτε τὰ μετέπειτα ἐκ βασιλικῆς τυπωθέντα προστάξεως ἀθετητέα γενήσεται, ἀλλὰ καὶ ἀμφότερα συμβιβασθέντα πρὸς ἄλληλα κρατητέα ἔσται ἀκωλύτως ἐπὶ πάσαις χώραις καὶ πόλεσι.

Ἡ χρονία τοῦ «σημειώματος», πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Βαλσαμῶνος (15 Νοεμβρίου τῆς 10ης Ἰνδικτιῶνος), ἀντιστοιχεῖ, στὰ ὅρια τῆς πατριαρχείας τοῦ Νικολάου, στὰ ἔτη 1086 ἢ 1101. Ἡ χρονολόγηση τοῦ Mortreuil (ἔτος 1092) προέρχεται προφανῶς ἀπὸ παρεξήγηση τῆς χρονίας ἐνὸς μεταγενεστέρου ἐπικυρωμένου ἀπογράφου τοῦ «σημειώματος», ἀπὸ ὅπου ἔχει ληφθῇ τὸ «ἴσον» ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ ἐκδεδωμένο κείμενο τῆς πράξεως: Ταῦτα παρεκβληθέντα καὶ συνήθως πιστωθέντα ἐπεδόθη μηνὶ μαΐῳ ἐπινεμήσεως ιε'. Ἡ ὑπογραφή· Πέτρος ὁ εὐτελὲς διάκονος καὶ χαρτοφύλαξ τῆς ἀγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας. Νικήτας διάκονος καὶ χαρτοφύλαξ τῆς ἀγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τὸ παρὸν ἴσον ἀντιβαλὼν μετὰ τοῦ ἐμφανισθέντος μοι πρωτοτύπου καὶ εὐρὼν κατὰ πάντα ἰσάζον ὑπέγραψα καὶ ἐσφράγισα (ὁ Μάϊος 15ης Ἰνδικτιῶνος ἀντιστοιχεῖ, στὰ ὅρια τῆς πατριαρχείας τοῦ Νικολάου, στὰ ἔτη 1092 ἢ 1107· ὅπως δὴποτε ἡ χρονία εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὸ κείμενο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, καὶ εἶναι ἐξ ἴσου δυνατόν, ἄλλωστε, νὰ ἀναφέρεται σὲ ἔτος μεταγενέστερο τῆς πατριαρχείας τοῦ Νικολάου)· ὁ Grumel φαίνεται νὰ δέχεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀντίγραφο τῆς πράξεως πού ἐκδίδεται ἀπὸ τοὺς διακόνους καὶ χαρτοφύλακες Πέτρο καὶ Νικήτα, οἱ ὁποῖοι τὸ συνεπικυρώνουν: στὴν πραγματικότητα, εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο πού ἐπικυρώνει ὁ Νικήτας, μὲ βάση τὸ ἐπικυρωμένο ἀπὸ τὸν Πέτρο προηγούμενο ἀντίγραφο (μὲ χρονία : Μάϊος 15ης Ἰνδικτιῶνος), τὸ ὁποῖο ὁ Νικήτας θεωρεῖ ὡς «πρωτότυπον»· ἔτσι καὶ ὁ J. Darrouzès, *Recherches sur les ὁφφίκια...* Παρίσι 1970, 518.

Τὸ κείμενο τοῦ «σημειώματος» τοῦ Νικολάου παρέχει καὶ τὴν μόνη μαρτυρία πού διασώζεται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ προγενέστερης πράξεως («συνοδικὸν ἐπίσταλμα») πού ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Ἀλέξιο τὸν Στουδίτη (μόνο πατριάρχη μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, 1025 - 1043) καὶ εἶναι, ἐπομένως, παλαιότερη τῶν νεαρῶν τοῦ Ἰσακίου καὶ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (Grumel 851). Τὴν λανθάνουσα αὐτὴ πράξη ἀγνοοῦν οἱ παλαιότερες ἐργασίες· πρῶτος, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, τὴν ἐντοπίζει ὁ Zachariā, *GGRR* ²18 (§ XXXVIII) ³28 (§ XLI) : «Ebenda [= Πάλλης - Ποτλῆς, Ε', 60] wird ein συνοδικὸν des P. Alexius über das κανονικὸν erwähnt», καὶ ἀκολουθεῖ ἡ εἰδικὴ ἐργασία τοῦ Ficker, *Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites*, Κίελο 1911, 50 (§ 10): «Den Inhalt eines Synodalerlasses des Alexios περὶ τῆς τοῦ κανονικοῦ δόσεως (über Abgaben die die Kleriker bei Ordinationen an Bischöfe zu entrichten haben) teilt ein Erlass des Patriarchen Nikolaos Grammatikos mit ...», καὶ οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς. Περίεργη εἶναι ἡ παραδρομὴ τοῦ Grumel, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ γνωρίζει τὴν πράξη τοῦ Ἀλεξίου καὶ παραπέμπει ὀρθὰ στὴν πράξη τοῦ Νικολάου, ὡς μόνη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ της, στὸ λῆμμα πού ἐν συνεχείᾳ ἀφιερώνει στὴν πράξη τοῦ Νικολάου (Grumel 942) παραπέμπει, παρὰ τὴν ρητὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀλεξίου στὸ κείμενο τῆς πράξεως, στὴν μὴ σχετιζομένη ἄμεσα μὲ τὸ θέμα ἀνέκδοτη πράξη Grumel 808 τοῦ πατριάρχη (996 - 998) Σισινίου Β', πού περιέχεται στὸν κώδικα Coislinianus graecus 209 φφ285r-286r (ἡ ἀρχή: Ὁ θεῖος ἀπόστολος Παῦλος καὶ μέγας τῆς ἐκκλησίας δι-

δάσκαλος ...), τῆς ὁποίας παρέχεται ἀπὸ τὸν Grumel ἡ ἐξῆς περίληψη : «Décret synodal interdisant certains abus qui transforment en trafic la charge épiscopale. Interdiction de percevoir sous le nom de κανονικὸν des redevances de la part des monastères ou même les offrandes dites συνήθειαι pour la bénédiction des hégoumènes; interdiction également de recevoir quoi que ce soit de la part des clercs pour leur inscription dans le clergé épiscopal».

9. Mortreuil, III, 151 - 152 (§ I ἀρ. x). Τὸ κείμενο τῆς νεαρᾶς, ἀπὸ ἄγνωστη πηγῇ (Dölger: «aus unbek. Hs.»), ἐκδίδεται ἀπὸ τοὺς Leunclavius - Freher, I, 123 - 124 = Πάλλης - Ποτλῆς, Ε', 280 - 281 = Migne, CXXVII, 925 - 928 = Zachariae, 366 - 367 (coll. IV, 27) = Ζέπος, Βασιλικά, ὑπὸ Β, 1, 29 = Ζέπος, Α', 311 - 312. Ἡ ἐκδοσις Leunclavius - Freher παραμένει καὶ σήμερα ἡ μόνη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς νεαρᾶς αὐτῆς, ποὺ ἀγνοεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τίς πηγές, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα, ὁ ὁποῖος ρητὰ ἀναφέρει ὅτι ἐνεργεῖ μέχρι τοῦ νῦν ἡ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου, μὲ τὴν ὁποία συνδέει καὶ τὸ «σημείωμα» τοῦ Νικολάου. Τὰ ὑποδεικνυόμενα ἀπὸ τὸν Mortreuil χειρόγραφον Palatinus graecus 371 (Witte, *Zeitschrift für Gesch. R. W.*, VIII, 212) καὶ Vindobonensis theol. graecus 253 φ118v, ὅπως διαπιστώνει ὁ Zachariae, αὐτ. σημ. 1, «nihil ejusmodi continent», ἐνῶ τὸ προτεινόμενο ἀπὸ τὸν Zachariae χωρίο τοῦ Τιπουκείου (στὰ Βασιλικά 59, 4, 1: τὸ αὐτὸ ἔφη καὶ Ἀλέξιος βασιλεὺς ὁ Κομνηνὸς ἐν τῷ τυπικῷ αὐτοῦ) εἶναι προφανές ὅτι ἀναφέρεται σὲ ἄλλο «τυπικόν» τοῦ Ἀλεξίου (Dölger 1281· βλ. καὶ M. Κριτοῦ τοῦ Πατζῆ, *Τιπούκειτος*, XLIX - LX, ed. St. Hoermann - E. Seidl [= *Studi e Testi* 193], Βατικανὸ 1957, 138), ὅπως, ἄλλωστε, ὑποπτεύεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Zachariae («nisi is aliud typicum ejusdem imperatoris intellexerit»).

Ἡ χρονία τοῦ χρυσοβούλλου (Σεπτέμβριος τῆς 9ης Ἰνδικτιῶνος) ἀντιστοιχεῖ, στὰ ὅρια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου, στὰ ἔτη 1085 ἢ 1100 ἢ 1115 (οἱ Mortreuil καὶ Zachariae ἀναγράφουν τὰ ἔτη 1086 καὶ 1086 ἢ 1101 ἢ 1116, ἀντίστοιχα, δηλαδὴ τίς βασικὲς ἀντιστοιχίες τῆς Ἰνδικτιῶνος σὲ χρονολογία ἀπὸ Χριστοῦ, μὴ ὑπολογίζοντας τὴν ἀλλαγὴ ἔτους κατὰ τὴν 1η Σεπτεμβρίου)· ὁ Mortreuil δέχεται ἀποκλειστικὰ τὸ ἔτος 1086-1085, ἐνῶ ὁ Zachariae, αὐτ. σημ. 2, μὲ βάση τὴν ὑποτιθεμένη ἐπικύρωση τοῦ χρυσοβούλλου ἀπὸ τὸ «σημείωμα» τοῦ Νικολάου Γ', ἀποκλείει τὸ ἔτος 1116-1115, ἀποδεχόμενος ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα ὡς πιθανώτερο, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρει ἐκεῖ, τὸ 1086-1085.

10. Τὸ οὐδέτερο γένος τοῦ ὅπερ καὶ τοῦ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσδιορισθῇ ἡ πτώση τους, καὶ ἐπομένως νὰ καθορισθῇ ποιό εἶναι τὸ ὑποκείμενο καὶ ποιό τὸ ἀντικείμενο : ἡ ὅλη δομὴ τῆς περιόδου δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑποκείμενο εἶναι τὸ ὅπερ, ἡ παρεμβολὴ ὅμως τοῦ καὶ (ὅπερ ἐπεκύρωσε καὶ τὸ συνοδικὸν ψήφισμα) δημιουργεῖ ἀόριστα τὴν ἰδέα ὅτι τὸ «συνοδικὸν ψήφισμα» εἶναι μεταγενέστερο τῆς νεαρᾶς καὶ ἐπομένως αὐτὸ τὴν ἐπικυρώνει· αὐτὴ τὴν ἀντίληψη —ποὺ εἶναι τελικὰ συνεπέστερη μὲ τὴν διατύπωση τοῦ χωρίου τοῦ Βλάσταρη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔχει ἄμεσα ληφθῇ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου— διατηροῦν γενικὰ καὶ οἱ συγγραφεῖς.

11. Ὁ Μιχαὴλ Β' Ὁξείτης πατριάρχευσε κατὰ τὰ ἔτη 1143-1146, ὁ Μιχαὴλ Γ' ὁ Ἀγχιάλου κατὰ τὰ ἔτη 1169/1170 - 1178.

12. «Les limites chronologiques, si l'acte est réel, sont l'une le couronnement d'Isaac Commène, l'autre l'éloignement de Michel du trône patriarcal : Entre le 1er septembre 1057 et le 2 novembre 1058» (Grumel, III, 12, ἀρ. 880). Φυσικὰ τὰ ὅρια αὐτὰ προϋποθέτουν ἀποδοχὴ τῆς δεύτερης ἀπὸ τίς δυνατὲς ἐρμηνεῖες τῆς σημ. 10 : ἐὰν γινόταν δεκτὸ ὅτι ἡ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου ἐπικυρώνει προγενέστερο «ψήφισμα» τοῦ Μιχαήλ, τὸ «ψήφισμα» αὐτὸ θὰ ἦταν δυνα-

τὸν νὰ εἶναι προγενέστερο καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου, ὅποτε ὁ terminus post quem θὰ μποροῦσε νὰ μεταφερθῇ στὴν 25ῃ Μαρτίου 1043, ἡμερομηνία ἀνόδου τοῦ Μιχαήλ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἐνῶ βέβαια ὁ terminus ante quem θὰ παρέμενε ἀμετάθετος στὴν ἡμερομηνία ἀπομακρύνσεώς του.

13. Τὸ 1037 προφανῶς ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος, ἀντὶ 1087. Μὲ ἡμερομηνία 15 Ἰανουαρίου τῆς 10ῆς Ἰνδικτιῶνος εἶναι ὀρθὴ ἡ χρονολόγησις 1087· ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἡμερομηνία εἶναι 15 Νοεμβρίου (1086).

14. Ὅπως εἶναι προφανές, οἱ Ράλλης - Ποτλῆς χρησιμοποιοῦν, σχεδὸν ἐπὶ λέξει, τὸ φραστικὸ τοῦ Mortreuil, καὶ μάλιστα, στὴ δεύτερη περίπτωσι, στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέσι (σημείωσι μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ἄλλων γνωστῶν πράξεων τοῦ Κηρουλαρίου). Ἡ ἐξαγγελλομένη, στὴ σημείωσι, δημοσίευσι, στὸν 5' τόμο τοῦ *Συντάγματος*, τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων* τοῦ Ἀρμενοπούλου δὲν πραγματοποιήθηκε τελικὰ.

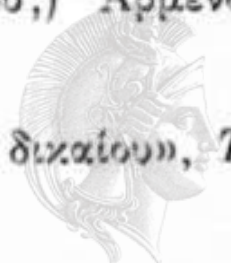
15. Ἡ ἀμφισβήτησι τοῦ Zachariā ἀφορᾷ μόνον στὴν παρατήρησι τοῦ Mortreuil γιὰ ἀνακρίβεια τοῦ Βαλσαμῶνος, καὶ στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος θεωρεῖ ὅτι ἡ πράξι τοῦ Νικολάου (ὅπως καὶ ἡ πράξι τοῦ Μιχαήλ, βέβαια) ἀναφέρεται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰσαακίου, —τὸ μόνον ποὺ γνωρίζει ὁ Ἀρμενόπουλος, ὅπως καὶ ὁ Βαλσαμῶν. Ὅπωςδὴποτε, καὶ ὁ Zachariā στὶς σημειώσεις του στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἀποδεχόμενος βασικὰ τὴν ἀποψὲ τοῦ Mortreuil —ποὺ εἶναι καὶ ἡ γενικὰ κρατήσασα—, θεωρεῖ ὅτι σ' αὐτὸ (ἢ, τοῦλάχιστον, καὶ σ' αὐτὸ) ἀναφέρεται ἡ πράξι τοῦ Νικολάου, καὶ τὸ ἐπικυρώνει: «Caeterum laudatur hoc typicum a patr. Nicolao ...» «... annus 1116 propterea indicari non potest quia hoc typicum a patr. Nicolao Grammatico qui a. 1111 obiit comprobatum fuit» (Zachariae, 366 σημ. 1 καὶ 2 = Ζέπος, Α', 311 σημ. 1 καὶ 2 στὴν νεαρά coll. IV, 27 τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ). Ἐκτοτε ἡ σύνδεσι τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου μὲ τὴν πράξι τοῦ Νικολάου θεωρεῖται δεδομένη· ἔτσι: Dölger ἀρ. 1127 «Erwähnung in Quellen: Nicolai ptr. Ἀποφ. συν. 3 ... passim» καί, ἀντίστοιχα, Grumel ἀρ. 942 «Le prostagma impérial rappelé dans notre document est celui d'Alexis Commène cf. Dölger 1127, cf. Mortreuil III, 134».

16. Ἡ μνεία αὐτὴ παραλείπεται, σιωπηρά, στὴν τρίτη ἐκδοσι τῆς *Geschichte* (σ. 30 § XLIV). Δὲν γνωρίζω ἂν πρόκειται γιὰ τυχαία παραδρομὴ ἢ ἠθελημένη διόρθωσι μετὰ τῆς δεύτερης (1877) καὶ τῆς τρίτης (1892) ἐκδόσεως.

17. = Ν. Μίλας, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μετ. Μ. Ἀποστολοπούλου, Ἀθῆναι 1906 (= Ν. Milaš, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, übers. von A. R. v. Plessiĉ, 2° Mostar 1905).

18. Γιὰ τὸ θέμα βλ. πρόχειρα: Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, ἐπιμ. Κ.Γ. Πιτσάκη, Ἀθῆναι 1971, μ' κέ. τοῦ ἴδιου ἐπιμελητῆ, «(Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου;), Ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ νηστειῶν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ΙΗ' (1971), 223 κέ. (καὶ σὲ ἀνάτυπο, Ἀθῆναι 1973), καθὼς καὶ τὴν βιβλιογραφία ποὺ μνημονεύεται στὶς ἐργασίες αὐτές. Γιὰ τὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο σὲ μὴ νομικὲς ἐργασίες τοῦ Ἀρμενοπούλου πρβλ. τοῦ ἴδιου ἐπιμελητῆ, «Γρηγορίου Ἀκινδύνου, Ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ (Κωνσταντίνου;) Ἀρμενοπούλου», αὐτόθι, ΙΘ' (1972), 174 κέ. (καὶ σὲ ἀνάτυπο, Ἀθῆναι 1974).

19. Βλ. Γ.Σ. Μαριδάκης, «Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου», *Τόμος*

Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (= Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Γ'), Θεσσαλονίκη 1952, 89 κέ. (καὶ σὲ ἀνάτυπο). Ν.Ι. Πανταζόπουλος, «Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, νομοφύλαξ καὶ κριτὴς Θεσσαλονίκης», αὐτόθι, 519 κέ. (καὶ σὲ ἀνάτυπο). Κ.Γ. Πιτσάκης, ἔνθ' ἄνωτέρω.

20. Βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, *Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1960 (= Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 34), 11. Παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθῇ ἀκόμη καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος διασώζει ὕλικὸ ἀπὸ προϋουστινιάνειες συλλογές (S. Riccobono, *Bullettino del istituto di diritto romano* XVIII (1907), 197 κέ.)· γιὰ τὸ παράδοξο αὐτὸ θέμα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. : Α.Α. Vasiliou, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, 2nd Madison 1952, 705 καὶ σημ. 410 (ἐλλ. μετάφρ. Δ. Σαβράμη, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, Ε', Ἀθῆναι 1971, 138 καὶ σημ. 410), ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ δέχεται αὐτὴ τὴν ἀδιανόγητὴ ὑπόθεσιν· Γ.Σ. Μαριδάκης, ἔνθ' ἄνωτ., 97 σημ. 97· Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ἔνθ' ἄνωτ.· Κ.Γ. Πιτσάκης, *Ἐξάβιβλος* (ἔνθ' ἄνωτ.), λε' σημ. 16.

21. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀρμενόπουλος, στὴν «Προθεωρία» τῆς *Ἐπιτομῆς*, σὲ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀδελφὴν «Προθεωρία» τῆς *Ἐξαβίβλου*, ὅπου μνημονεύει ἡ ὑπαινίσσεται τὶς ἄμεσες πηγές ἀπὸ ὅπου ἔχει ἀντλήσει, δὲν μνημονεύει τὶς ἄμεσες πηγές του, περιοριζόμενος νὰ ἀναφερθῇ μόνον στὶς βασικὰς πηγές τοῦ κανονικοῦ δικαίου (: κανόνες τῶν συνόδων, «ἀποστολικοὶ» κανόνες καὶ κανόνες τῶν πατέρων), ὅπως εὐστοχα ἔχει παρατηρήσει ἤδη ὁ Ν. Ι. Πανταζόπουλος, ἔνθ' ἄνωτ., 525. Τὶς πηγές τῆς *Ἐπιτομῆς* ἐξετάζω, καὶ προσπαθῶ νὰ ἐντοπίσω, σὲ γενικώτερη, ὑπὸ σύνταξιν, ἐργασία μου· τὸ θέμα βέβαια ἀφορᾷ τόσο στὸ κύριο σῶμα τῶν κανόνων, οἱ πηγές τοῦ ὁποῖου εἶναι μᾶλλον προφανεῖς (: τὸ κείμενο τῶν κανόνων, ἡ «Κανονικὴ Σύνοψις» τῶν Στεφάνου τοῦ Ἐφεσίου-Συμεὼν τοῦ «Μαγίστρου καὶ Λογοθέτου», τὰ ἔργα τῶν ἐρμηνευτῶν Ζωναρᾶ, Βαλσαμῶνος καὶ Ἀριστηνοῦ), ὅσο καὶ στὰ σχόλια τῆς *Ἐπιτομῆς*, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχε ἄλλοτε ὑποστηριχθῇ ὅτι «le plus grand nombre sont anonymes et pourraient bien être d' Harménopule lui-même» (Mortreuil, III, 466) καὶ τὰ ὁποῖα στὴν πραγματικότητά προέρχονται ἐπίσης, ἐξ ὁλοκλήρου — ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς περιπτώσεις —, ἀπὸ προγενέστερες γνωστὰς ἐρμηνευτικὰς καὶ νομολογιακὰς ἐργασίας (ἀντίστοιχη εἰδικὴ ἐργασία του γιὰ τὰ σχόλια τῆς *Ἐξαβίβλου* ἔχει ἀναγγεῖλει ὁ Ν.Π. Μάτσης, «Τὰ σχόλια εἰς τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου...», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, XXI (1971), 169 κέ. — καὶ σὲ ἀνάτυπο). Γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ παρόντος δημοσιεύματος θεωρῶ ὡς δεδομένη, χωρὶς ἄλλη ἀνάπτυξιν, τὴν ἀπόδοσιν στὸν ἴδιον τὸν Ἀρμενόπουλο, ὅπως πιστεύω, καὶ ὅχι σὲ ξένη ἐπεξεργασία, τῆς ἐντάξεως τῶν σχολίων στὴν *Ἐπιτομή*.

22. Κατὰ πρόχειρον, καὶ ἴσως ὅχι ἐξαντλητικὴ, ἀπαρίθμηση, τὰ σχόλια αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς (χωρὶς νὰ ἐπαναλαμβάνωνται ὅσα μνημονεύονται σὲ ἄλλα σημεῖα αὐτῆς τῆς ἐργασίας) : Α, 5, [7] = Βλάσταρης Δ, 8 (Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 222)· Α, 8, [5] = Α, 2 (70)· Α, 9, [2] = Ε, 30 Ε, 31 (286)· Β, 3, [19] = Α, 18 (111 - 112)· Β, 3 [21] = Κ, 35 (346)· Β, 3, [47] = Γ, 9 (165)· Β, 4 [2] = Δ, 5 (210)· Β, 6, [4] (κείμενο ἀντὶ σχολίου) = Α, 8 (80 - 81)· Γ, 2, [8] = Α, 6 (80)· Γ, 2, [9] = Β, 3, [21]· Γ, 2, [16] = Κ, 32 (344 - 345)· Γ, 2, [35] = Κ, 32 (343)· Ε, 1, [1] = Β, 3 (120)· Ε, 2, [13] = Γ, 12 (174 - 175)· Ε, 3, [22] = Γ, 4 (159-160)· Ε, 3, [48] = Μ, 7 (366)· Ε, 3, [53] = Α, 7 (353 - 354)· Γ, [11 b] = Γ, 29 (201)· Γ, [24] = Α, 16 (106)· Β, 1, [2] πρβλ. Γ, 15 (179 - 180, 182)· Ε, 3, [29] πρβλ. Μ, 6 (363)· Ε, 5, [5] πρβλ. Α, 2 (73). Σὲ πολλὰς περιπτώσεις εἶναι δυσχερὲς

νά έντοπισθῇ ἐάν ἡ διατύπωση τοῦ σχολίου τοῦ Ἀρμενοπούλου ἔχει ἀντληθῇ ἀπὸ τὸν Βλάσταρη ἢ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτές, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ καὶ ὁ Βλάσταρης καὶ τῶν ὁποίων τὸ ἔργο ἔχει ὁπωσδήποτε ὑπ' ὄψη ὁ Ἀρμενόπουλος. Βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωση.

23. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλάσταρη ὁ Ἀρμενόπουλος ἔχει ἀντλήσει γενικὰ σὲ εὐρεῖα ἔκταση. Πρόχειρα σημειώνονται ἐδῶ, πέρα ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Ἐπιτομῆς ποὺ ὑποδεικνύονται στὴν προηγούμενη σημείωση, τὰ ἐξῆς κείμενα τοῦ corpus τῆς Ἐξαβίβλου, στὸ ὁποῖο, ἄλλωστε, ἀνήκει καὶ ἡ Ἐπιτομή :

Αὐτούσιο τὸ Θέσπισμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Heimbach, *Manuale legum sive Hexabiblos*, Λειψία 1851: «Epimetra Hexabibli», 820 κέ.) = Βλάσταρης E, 11 (Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 260 κέ.)· βλ. Πιτσάκης, Ἐξαβίβλος, κγ' σημ. 30, κη' σημ. ἀρ. 4, μὴ κέ. τοῦ ἴδιου ἐπιμελητῆ, «Πραγματεία περὶ Νηστειῶν», ἐνθ' ἄνωτ., 224, 227 κέ.

Αὐτούσιο τμήμα τοῦλάχιστον τῆς πραγματείας *Περὶ ὧν οἱ κατὰ καιροὺς αἵρετικοὶ ἐδόξασαν* (Migne, CL, 19 κέ. = Ράλλης - Ποτλῆς, E', 446 κέ.), γιὰ τοὺς Μασσαλιανούς καὶ τοὺς Βογομίλους = Βλάσταρης A, 2 (Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 65 κέ.), συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς περίφημης φράσεως ἡ τῶν Βογομίλων αἵρεσις οὐ πρὸ πολλοῦ συνέστη τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς, ποὺ εἶχε παρασύρει γενεὲς συγγραφέων, μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα, νά τοποθετοῦν τὸν Ἀρμενόπουλο στὸν 12ο αἰῶνα (βλ. Πιτσάκης, Ἐξαβίβλος ιγ' κέ., κζ' κέ. σημ. ἀρ. 2), καθὼς καὶ γενικώτερα ἴσως ἡ ιδέα τῆς ἐντάξεως στὸ corpus τῶν δύο κειμένων γιὰ τὶς αἵρέσεις καὶ *Περὶ πίστεως ὀρθοδόξου* (Migne, CL, 29 - 32 = Ράλλης - Ποτλῆς, E' 453 - 454), κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ «προλόγου» (*Περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 46 κέ.) καὶ τῶν πρώτων κεφαλαίων τοῦ Βλάσταρη.

Ἡ ἀρχὴ τοῦλάχιστον τῆς, ἀμφιβόλου πατρότητος ἀλλὰ ἀποδοθείσης στὸν Ἀρμενόπουλο, «πραγματείας» γιὰ τὶς νηστεῖες (Πιτσάκης, ἐνθ' ἄνωτ.): Ἰστέον ὅτι τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην τεσσαρακοστήν νηστεύομεν ὡς τοῦ χρόνου ὅλου ἀποδεκάτωσιν ..., προφανῶς ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Βλάσταρη, T, 5: Ὅπως ἀποδεκάτωσις τοῦ ὅλου χρόνου ἡ τεσσαρακοστή λέγεται καὶ διὰ ποίας αἰτίας τελεῖται ὅσα ἐν αὐτῇ τελεῖται (Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 460).

Αὐτούσια τὰ «ὑποπτα» χωρία τῆς Ἐξαβίβλου Δ, 7, 17 - 19 (προσθήκη στὸ περιθώριο τοῦ κώδικα Constantinopolitanus· βλ. Heimbach, 502 κέ. καὶ appar. ἀρ. 65) = Βλάσταρης B, 8 (Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 132, 136).

Ἐπίσης ἀπὸ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Βλάσταρη (*Ἦμειψε πρὸς σύνοψιν Ματθαῖος ταῦτα Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 432· Ἦμειψε ταυτὶ πρὸς σύνοψιν Ματθαῖος Zachariae, Ὁ Πρόχειρος Νόμος, Ἀιδελβέργη 1837, 337*), ποὺ ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ corpus τῶν παραρτημάτων ποὺ συνοδεύουν κανονικὰ στὰ χφφ τὸ Σύνταγμα τοῦ (Mortreuil, III, 461· Zachariae, ἐνθ' ἄνωτ.), γνωρίζει ἡ Ἐπιτομή τὸ Κανονικὸν τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, τοῦ ὁποῖου γίνεται εὐρεῖα χρῆσις ἰδίως στὰ σχόλια τῆς «ἐπιγραφῆς» E, 3 («Ἐπιτίμια τῶν ἐγκλημάτων»)· βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια B, 1 [6] E, 2 [44] Γ, [11].

24. Σὲ ἐργασία ποὺ ἐτοιμάζω ἐπιχειρῶ μία εὐρύτερη συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν δύο αὐτῶν συγγραμμάτων, τελευταίων οὐσιαστικῶς προϊόντων τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Δὲν γνωρίζω, πέρα ἀπὸ ὠρισμένες παρατηρήσεις ποὺ περιέχονται σὲ γενικώτερες ἐργασίες, νά ἔχῃ ἐξετασθῇ εἰδικὰ τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῶν δύο ἔργων· ἓνα συσχετισμὸ εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ A. Soloviev, «L' œuvre juridique de Mathieu Blastarès», *Studi bizantini e neoellenici* V, 1 = Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini (1936), Ρώμη 1939, 698

κέ., που εμφανίζει το έργο του 'Αρμενοπούλου ως επιστημονική εργασία, προϊόν της αριστοκρατικής διανοήσεως της πρωτεύουσας, ενώ το έργο του Βλάσταρη υποτίθεται ότι εκφράζει την μοναστική και επαρχιακή μέθοδο εργασίας, προερχόμενο από ένα «αυτοδίδακτο».

25. «Περὶ κανονικοῦ καὶ τῶν περὶ χειροτονίας διδομένων» Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 514 - 515 = Beveregius (= G. Beveregius, *Synodikon*, 'Οξφόρδη 1672), II, II, 269 = Migne, CXLV, 209. Αὐτούσιο τὸ χωρίο τοῦ Βλάσταρη, ὡς ἔχει, μὲ παράλειψη μόνον, ὅπως ἦταν φυσικό, τῆς παραπεμπτικῆς ἐνδείξεως ὃ καὶ ζήτηι ..., περιέχεται καὶ στὴν ἀρχικὴ μορφή (1561) τοῦ Νομοκάνωνος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, κεφ. Α' (βλ. Κ. Δυοβουνιώτης, 'Ο Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, 'Αθήναι 1916, 71-72, ἐν ἀναμονῇ τῆς παρασκευαζομένης ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κριτικῆς ἐκδόσεώς του : βλ. 'Αν. Σιφωνιοῦ-Καράπα-Μεν. Τουρτόγλου - Σπ. Τρωϊάνος, «Μανουὴλ Μαλαξοῦ Νομοκάνων (πρόδρομος παρουσίας τῶν περὶ μνηστείας κεφ.)», πρόλογος Π. Ι. Ζ[έπου], 'Επετηρίς..., ΙΓ'-ΙΖ' (1969-1970), 1-39 (καὶ σὲ ἀνάτυπο, 'Αθήναι 1972).

26. Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 505 - 506 = Beveregius, II, II, 264 = Migne, CXLV, 200.

27. Ὑπὸ τὸν κανόνα αὐτόν, ἄλλωστε, ἔχει τεθῇ τὸ χωρίο καὶ στὸν Βλάσταρη, X, 17 (ἐνθ' ἄνωτ.).

28. Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 440 - 444 = Beveregius, I, 584 - 586 = Migne, CXXXVIII, 212. Ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα παραλαμβάνεται τὸ κείμενο τῆς πράξεως στίς ἐκδόσεις τῶν Bonafidius, II, 79 - 85 = Leunclavius - Freher, I, 227 - 230 = Mansi (= J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Φλωρεντία 1759 - 1798), XXII, 124 - 128 = Migne CXIX, 788 - 793 = Γεδεών (= M. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Κωνσταντινούπολις 1888 - 1889), Β', 29 - 33 ἀρ. ΡΑΕ' (ΡΜΔ'): πράξη Grumel 1118· Mortreuil, III, 390 (§ Ν ἀρ. 2)· Zachariā, *GGRR*³, 36 (§ LV). Ἡ πράξη μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καὶ σὲ ἄλλη εὐκαιρία (ἀπόκριση μβ' Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 480 = Leunclavius - Freher, I, 383 = Migne, CXXXVIII, 989), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο, στὸ σχόλιο Α, 4, [9] τῆς Ἐπιτομῆς (Leunclavius - Freher, I, 6 = Migne, CL, 57), εἰλημμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Βλάσταρη X, 17 (ἐνθ' ἄνωτ.). νεώτερη μνεῖα βλ. στὸν «συνοδικὸ τόμον» Γερασίμου τοῦ ἀπὸ Δέρκων, Ἰουλίου 1796 (Γεδεών, Α', 298 ἀρ. Ρ').

Ἡ πράξη χρονολογεῖται μηνὶ νοεμβρίῳ, ἡμέρα πρώτη, ἰνδικτιῶνος δ', δηλαδὴ στὸν Νοέμβριο 1170 (τὸ ἔτος 1170 - 1171 εἶναι τὸ μόνον ἔτος τῆς πατριαρχείας τοῦ Μιχαὴλ Γ' ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἰνδικτιῶνα δ')· ὁ Mortreuil ἀναγράφει ἔτος 1171, ἀπὸ τῆς συνηθισμένη παραδρομῆς τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ἔτους τῆς ἰνδικτιῶνος στὸ βασικὸ τοῦ ἀντίστοιχο χριστιανικὸ ἔτος, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψη ἡ ἀλλαγὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἔτους τὴν 1η Σεπτεμβρίου. Ἡ παρούσα μορφή τῆς πράξεως δὲν διασώζει τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία της (Grumel : «En novembre 1170, un dimanche»), δεδομένου ὅτι ἡ χρονικὴ ἐνδειξὴ ἡμέρα πρώτη, ὅπου ἀπαντᾷ στὰ κείμενα ἀναφέρεται, κατὰ κανόνα, στὴν ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος (Κυριακή· βλ. γιὰ τὸ θέμα V. Grumel, *La Chronologie* [= *Traité d' Études byzantines*, I], Παρίσι 1958, 166)· ὠρισμένοι συγγραφεῖς ἐπεδίωξαν νὰ καλύψουν τὸ κενό, ὑποθέτοντας, κάπως αὐθαίρετα, ὅτι τὸ ἡμέρα πρώτη τοῦ κειμένου ἀναφέρεται στὴν ἡμερομηνία, στοιχεῖο οὐσιαστικώτερο—μὲ τὰ δικὰ μας κριτήρια—ἀπὸ τὴν μνεῖα τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παραλείπεται (βλ. π.χ. Herman, 663 σημ. 7 : «Die Synodalsentscheidung des Patriarchen Michael III. von 1. Nov. 1170...»). Νομίζω ὅτι λύση μπορεῖ νὰ παράσχη τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ 1η Νοεμβρίου 1170 ἦταν Κυριακή (V. Grumel, ἐνθ' ἄνωτ., 316 : «calendrier perpétuel»)· ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ ἡμερομηνία τῆς πρά-

ξεως, εὐλόγα μπορεί νά πιθανολογηθῇ ὅτι, στήν χρονία της μηνὶ νοεμβρίῳ (α'), ἡμέρᾳ πρώτῃ, Ἰνδικτιῶνος δ', τὸ α' ἐξέπεσε ἀπὸ παρεξήγηση κάποιου μεταγενέστερου γραφέα πού, μὴ ἀντιλαμβάνόμενος πλέον τὴν ἀληθινὴ ἔννοια τοῦ ἡμέρᾳ πρώτῃ, ἐξέλαβε τίς δύο μνεῖες ὡς ταυτόσημες καὶ «διώρθωσε» τὸ χωρίο ὀβελίζοντας τὴν πρώτη.

29. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση. Ὁ Ἀρμενόπουλος στήν Ἐπιτομὴ μεταφέρει μία ἀκόμη μνεῖα πράξεως τοῦ Μιχαήλ Γ' (ἔτ. 1171), ὅπου ὁ πατριάρχης ἀναφέρεται ὡς Μιχαήλ ὁ τοῦ Ἀγχιάλου : σχόλ. Γ, 2, [35] (Leunclavius, I, 35=Migne, CL, 108), ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βλάσταρη, Κ, 32 (Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 343)=Βαλσαμῶν σχόλ. εἰς ψευδο-Φωτίου Νομακάνονα εἰς ΙΔ' τίτλους, Η', 13 (Ράλλης - Ποτλῆς, Α', 159· πρβλ. τοῦ ἴδιου ἐρμηνεία εἰς ις' Καρθαγένης Ράλλης - Ποτλῆς, Γ', 344, 349).

30. Πολύ στενὴ εἶναι ἡ περίληψη πού παραθέτει, ὡς ἐπιγραφὴ τῆς πράξεως, ὁ Γεδεὼν καὶ πού ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὰ περιστατικὰ πού ὑπῆρξαν ἀφορμὴ τῆς ἐκδόσεώς της: «Κατὰ τῶν ἐπισκόπων Δέρκου, Πραϊνέτου καὶ Χαλκίδος ὑπερόρια χειροτονησάντων ἱερεῖς καὶ διακόνους ἀκανονίστως».

31. Ἡ ἐρμηνεία πού δίδει ὁ Βλάσταρης δὲν φαίνεται ἐντελῶς αὐθαίρετη, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς ὁρολογίας καὶ τοῦ φραστικοῦ τῶν ἀντιστοίχων κειμένων (καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὰ καταβαλλόμενα ὀνομάζονται *συνήθεια*, *εἰωθυία* *συνήθεια* καὶ γίνεται ἀναφορὰ στὸν παλαιὸν τύπον ἢ τὸ ἀρχαῖον ἔθος, τὰ ἐκπαλαὶ διδόμενα, τὰ εἰωθότα ἀνέκαθεν καταβάλλεσθαι· πρόκειται, ἐξ ἄλλου, ὁπωςδήποτε γιὰ καταβολὰς παρὰ τῶν χειροτονουμένων καὶ ὑπὲρ χειροτονίας : μία πρόσθετη ἔνδειξη γιὰ τὴν τάυτιση παρέχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πράξη τοῦ Μιχαήλ ἀποσιωπᾷ ἐντελῶς τὸ θέμα τῆς εἰσπράξεως δικαιωμάτων τοῦ χειροτονοῦντος ἐπισκόπου, ἂν καὶ αὐτὸ μπορεί ἀπλῶς νὰ ὀφείλεται σὲ ἐφαρμογὴ ὁμοίου «τιμολογίου» τόσο στήν Κωνσταντινούπολη ὅσο καὶ στήν ἐπαρχία — ἐπὶ τῇ βάσει ἴσως τῶν προηγούμενων χρυσοβούλλων καὶ πατριαρχικῶν πράξεων —, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ θιγῇ τὸ ζήτημα σὲ μία πράξη πού ἔχει σκοπὸ νὰ παρακωλύσῃ τίς ὑπερορίες χειροτονίας· ὅμως ὁπωςδήποτε καὶ ἡ ἀποσιώπηση τῶν προηγούμενων πατριαρχικῶν πράξεων καὶ αὐτοκρατορικῶν διατάξεων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, πάντως, ἡ πράξη τοῦ Μιχαήλ Γ' ρητὰ ἀναφέρεται στὰ διδόμενα τοῖς ἐπισκοπιανοῖς καὶ τῷ χαρτοφύλακι, ἐνῶ οἱ προηγούμενες πράξεις καὶ νεαρές σαφῶς χαρακτηρίζουν τὰς ὑπὲρ χειροτονίας συνήθειας ὡς δικαιώματα τοῦ χειροτονοῦντος ἐπισκόπου, ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν τάυτιση, ἂν καὶ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀπλῶς στήν Κωνσταντινούπολη ἡ καταβολὴ τῶν ἐπισκοπικῶν δικαιωμάτων γινόταν στοὺς λειτουργοὺς αὐτοὺς ἀντί, ἢ γιὰ λογαριασμό, τοῦ πατριάρχῃ)· τὴν ὁμοιότητα αὐτῇ, πάντως, ἐνισχύει ὁ ἴδιος ὁ Βλάσταρης, ὅταν, ἀθέλητα προφανῶς, βελτιώνει τὸ ἀρχαῖον ἔθος τῆς πράξεως τοῦ Μιχαήλ εἰς τὰ ἐξ ἔθους ἀρχαίου τετυπωμένα, πού ὑπενθυμίζουν τὸν παλαιὸν τύπον τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰσακίου. Ὁ Grumel (σὴν πράξη 880) ἀποκλείει τὴν τάυτιση : «On y lit à la fin de l'ordre de ce patriarche de ne rien donner de plus aux serviteurs de l'évêque et au chartophylax que ce qui est anciennement établi. Mais cela est tout autre chose que la taxe d'ordination destinée à l'évêque ordonnant. Le but de cette ordonnance, comme nous l'apprend le document lui-même qui a été conservé (voir No 1122 [=ὁρθὴ παραπομπὴ 1118]), était d'ôter aux clercs de la capitale le prétexte qu'ils avaient de se faire ordonner ailleurs. Le prétexte était les exigences exagérées soit du chartophylax soit des ἐπισκοπειανοί, le personnel de l'évêque ordonnant, en fait de gratifications. Michel III ordonne de ne pas dépasser en cette matière ce qu'autorise une

ancienne coutume». Πρβλ. Herman, 663 σημ. 7 : «Die Synodalentscheidung des Patriarchen Michael III. von 1. Nov. 1170 beschäftigt sich zwar mit den Weihesporteln, enthält aber nicht, wie Blastares wollte, eine Bestätigung der Novelle Isaaks. Da man in Konstantinopel von den Weiheanwärttern höhere Sporteln als die durch alten Brauch festgesetzten zu fordern begonnen hatte liessen sich manche die Weihe von nicht zuständigen Bischöfen geben. Um diesem Uebel die Wurzel abzuschneiden, verfügte die Synode, dass der Chartophylax und seine Beamten, die ἐπισκοπιανοὶ sich in Zukunft an die seit alters üblichen Sätze halten sollten. Der Text dieser Entscheidung findet sich im Kommentar des Balsamon zum 54. Kanon des Konzils von Karthago». Ὅπως δὴ ποτε ὑφίσταται παλαιὸς θεσμὸς καταβολῆς «συνηθειῶν» ὑπὲρ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ χειροτονούντος ἐπισκόπου: τὴν παλαιότερη ρύθμισή του (νεαρά 123) βλ. κατωτέρω, σημ. 41.

Γιὰ τοὺς «ἐπισκοπιανούς» βλ. Darrouzès, ἐνθ' ἄνωτ., 385-387, ὅπου καὶ σχετικὲς παραπομπές· βλ. ἐπίσης Βαλασαμῶνα εἰς Ράλλη - Ποτλῆ, Δ', 532, 537 καὶ Du Cange, 426 (s. v.)· ὁ Βλάσταρης, στὸ χωρίο ποὺ σχολιάζεται ἐδῶ, ἀποδίδει τὸν ὅρο ὡς «οἱ τῆς ἐπισκοπῆς ὑπηρεταί».

32. Δὲν ὑπάρχει, ἄλλωστε, στὴν πραγματικότητα καμμία ἀπόδειξη ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος, μεταφέροντας τὸ χωρίο τοῦ Βλάσταρη, δὲν ἐξακολούθησε νὰ ἐννοῇ, ὀρθά, ὡς πατριάρχῃ Μιχαὴλ τὸν Μιχαὴλ Γ', τοῦ ὁποῦ ἀπλῶς παραλείπει τὴν προσωνομία, ἐπεὶδὴ παραλείπεται καὶ στὸ κείμενο ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ, ἢ ὅτι ἀναφέροντας «ἐπικύρωση» τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰσαακίου ἐννοεῖ ἐπικύρωση ἀπὸ σύγχρονο τοῦ Ἰσαακίου πατριάρχῃ.

33. Μισὸν αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν Mortreuil καὶ σ' ἓνα ἐντελῶς διάφορο πνευματικὸ χῶρο, ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης μεταφέρει στὸ *Πηδάλιον* (1800), ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο, τὶς σχετικὲς πληροφορίες ὡς δεδομένες (γιὰ νὰ ἀποκρούσῃ τὴν κανονικότητα καὶ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰσαακίου καὶ τῶν πατριαρχικῶν πράξεων), χωρὶς νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἀναζήτησιν τῶν κειμένων στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἢ μὲ τὴν ταύτισιν τῶν προσώπων τῶν πατριαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Νικολάου : «Διὰ ταῦτα λοιπὸν πάντα πρέπει νὰ καταργηθοῦν τόσον τὸ χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὅπου διατάσσει ὅτι πρέπει νὰ πέρνῃ ὁ χειροτονῶν Ἀρχιερεὺς ἀπὸ τοὺς χειροτονουμένους ἱερεῖς φλωρία ἐπτὰ, ἓνα ἀπὸ τὸν Ἀναγνώστην, τρία ἀπὸ τὸν Διάκονον, καὶ τρία ἀπὸ τὸν Πρεσβύτερον, ὅσον καὶ τὰ συνοδικὰ ψηφίσματα Μιχαὴλ καὶ Νικολάου τῶν Πατριαρχῶν, τὰ ἐπικυροῦντα τὸ ἄνωθεν χρυσόβουλλον, ἐπεὶδὴ ἐναντιώνονται φανερά εἰς τοὺς Ἀποστολικούς, Συνοδικούς καὶ Πατρικούς Κανόνας. Οἱ δὲ τοῖς Κανόσιν ἐναντιούμενοι πολιτικοὶ νόμοι ἄκυροί εἰσι... » (σημ. στὸν κθ' ἀποστολικὸν κανόνα, *Πηδάλιον*, 7 Ἀθῆναι 1970, 31 σημ. 1). Ὁ συντάκτης τοῦ *Πηδαλίου* (γιὰ τὸν Νικόδημο ὡς μόνον, στὴν πραγματικότητα, συντάκτη τοῦ *Πηδαλίου*, βλ. πρόχειρα Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης*, Ἀθῆναι 1959, 213, καθὼς καὶ τὸν πρόλογο τῶν ἐκδοτῶν τῆς τελευταίας ἐκδόσεως τοῦ *Πηδαλίου*, ἐπιμ. Παντελεήμονος Καρανικόλα, μητροπολίτου Κορινθίας) γνωρίζει τὸ ἔργο τοῦ Ἀρμενοπούλου, τόσο τὴν *Ἐξάβιβλο* (βλ. σελ. ιε' σημ.) καὶ τὴν νεοελληνικὴ μετάφρασή της τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ (πρβλ. σελ. 742 σημ.), ὅσο καὶ τὴν *Ἐπιτομή* στὴν ἐκδοσὶν Leunclavius - Freher, στὴν ὁποία εὐρύτατα παραπέμπει, καθ' ὅλη τὴν ἐκτασὶν τῆς ἐργασίας του.

34. Herman, 663 σημ. 7 : «Die bisher geltende Ansicht stützte sich auf Harmenopoulos, der in der *Epitome canonum* berichtet, die Bulle Isaaks sei durch einen Synodalbeschluss unter dem Patriarchen Michael bestätigt worden, ed. Leunclavius I, 7. Man hat unter diesem Patriarchen Michael wie der Text selbst nahelegte, den Kerularios ver-

standen. Harmenopoulos ist aber, was nicht beachtet wurde, wohl sicher von Blastares abhängig, wie neben anderm der Vergleich seines Scholiums mit dem *Syntagma alphabet.*, litt. X, c. 28 ... ergibt ... ».

35. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, IV (1937), 258. Τὸ δημοσίευμα γνωρίζω μόνον ἀπὸ παραπομπῇ τοῦ ἴδιου, ἐνθ' ἄνωτ. : «Ich selbst habe mich an anderer Stelle in Irrtum führen lassen ... ».

36. «Blastares, der ebenso die Bestätigung der Novelle Isaaks dem Patriarchen Michael zuschreibt und zum Schluss hinzufügt, dass die in ihr festgesetzten Abgaben auch durch eine andere Synodalentscheidung unter dem Patriarchen Nikolaos vorgeschrieben worden sind, scheint selbst bereits unter dem Patriarchen Michael den Kerularios verstanden haben. Wo er aber den in Frage stehenden Synodalerlass anführt, bezeichnet er den Patriarchen Michael als den früheren ὑπατος τῶν φιλοσόφων ; dies trifft nicht bei Kerularios, sondern bei Michael III. zu ... ». Πρβλ. καὶ ἄνωτέρω (σημ. 31) : «Die Synodalentscheidung des Patriarschen Michael III. von 1. Nov. 1170 beschäftigt sich zwar mit den Weihesporteln, enthält aber nicht, wie Blastares wollte, eine Bestätigung der Novelle Isaaks» (Herman, ἐνθ' ἄνωτ.).

37. Ποὺ διαμορφώθηκε ὁμῶς μὲ βάσει, ὅχι τὴν μαρτυρία τοῦ Βλάσταρη, ἡ ὁποία καθ' ἑαυτὴ δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν παρανόηση, ἀλλὰ τὴν ἀλλοίωσή της ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο, ποὺ ρητὰ εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τῆς ἐπικυρώσεως, ὅπως εἶδαμε, ἐρήμην τοῦ Βλάσταρη. Ἡδη, ἡ ἀλλοίωσις αὐτὴ «ἐπιστρέφει» γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ, αὐθαίρετα, γιὰ τὴν ἐρμηνεία ἀκριβῶς τοῦ χωρίου τοῦ Βλάσταρη.

38. «La mention de Blastarès est accompagnée de cette référence : ὁ καὶ ζητεῖ (scilicet ψήφισμα) κατὰ τὸ ἰζ' κεφάλαιον τοῦ παρόντος στοιχείου. Le chapitre en question est le résumé d' un acte du patriarche Michel, hypatos des philosophes, donc de Michel III d' Anchialos; il renvoie réciproquement à notre mention ... Il suit de ces explications [βλ. ἄνωτέρω, σημ. 31] que la référence ὁ καὶ ζητεῖ tombe à faux et que par suite il n' y a aucun fondement pour attribuer à Michel III un acte confirmant le chrysobulle d' Isaac Comnène sur la taxe d' ordination. Quant à Michel Ier nous ne pourrions lui attribuer un tel acte qu' en épurant le texte de Blastarès. La bévue qui fait de l' acte susdit de Michel III la confirmation du dit chrysobulle serait le fait d' un copiste ou d' un reviseur, trompé par une certaine similitude de sujet : de lui dériveraient les références réciproques des chapitres 17 et 28. Blastarès, lui, n' aurait fait que mentionner purement et simplement la confirmation du patriarche Michel, comme il l' a fait presque aussitôt après pour le patriarche Nicolas. Ce Michel, dès lors, ne peut être que le patriarche de ce nom contemporain d' Isaac Comnène. Un tel acte de sa part n' a rien que de très vraisemblable ... » (Grumel, ἄρ. 880).

39. Βλ. ἄνωτέρω, σημ. 1.

40. « ... Mais vu l' état actuel des textes, vu le silence aussi de Balsamon qui à propos du chrysobulle d' Isaac ne mentionne que la confirmation du patriarche Nicolas on ne peut qu' hésiter à affirmer son existence» (Grumel, ἐνθ' ἄνωτ.). Πρβλ. καὶ Herman, ἐνθ' ἄνωτ. : «Zudem kennt Balsamon, der ausgezeichnete Kenner des Patriarchalarchivs, von dem die folgenden byzantinischen Rechtssammler fast alle abhängen, keinen derarti-

gen Erlass des Patriarchen Michael Kerularios, sondern lässt die Goldbulle Isaaks zum ersten Mal von Nikolaos bestätigt werden ... ».

41. Δεν μπορώ να δεχθώ την άποψη του Zachariae (σημ. 2 στην νεαρά=Ζέπος, Α', 275), ο οποίος παραπέμπει για τον παλαιόν τύπον στην 'Ιουστινιάνεια νεαρά 123 c. 16 (=Βασιλικά Γ, 1, 29) : 'Αλλ' οὐδὲ κληρικὸν οἰουδήποτε βαθμοῦ διδόναι τι ἐκείνῳ ὑφ' οὗ χειροτονεῖται ἢ ἄλλῳ οἰωδήποτε προσώπῳ συγχωροῦμεν, μόνας δὲ παρέχειν αὐτὸν τὰς συνηθείας τοῖς τῷ χειροτονοῦντι ὑπηρετουμένοις καὶ ἐξ ἔθους κομιζομένοις ἐνὸς ἐνιαυτοῦ διάρια μὴ ὑπερβαινούσας. Στην ἴδια 'Ιουστινιάνεια νεαρά c. 3 (=Βασιλικά Γ, 1, 9 - 10) παραπέμπει καὶ ὁ Du Cange, 578, s. v. κανονικὸν «ubi ad 20 libras auri illa [praestatio ἢ praestationis ratio] reducitur». Πιθανῶς οἱ παραπομπές αὐτές στην ν. 123 εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὶς ἀναφορές τοῦ Νομοκάνονος τοῦ ψευδο-Φωτίου Α', 34 καὶ τοῦ σχετικοῦ σχολίου τοῦ Βαλσαμῶνος (Ράλλης - Ποτλῆς, Α', 74 - 76) στην νεαρά (καὶ τὸν Cod. 1, 3, 11=Βασιλικά Γ, 3, 11), οἱ ὁποῖες δὲν συνδέονται πάντως ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα μὲ τὴν νεαρά τοῦ 'Ισαακίου, πού περιέχεται στὸν ἴδιο σχόλιό του. Ὅπωςδὴποτε ἡ ν. 123 ἀποτελεῖ πράγματι τὸν πρόδρομο τῆς νομοθετικῆς ρυθμίσεως τοῦ θέματος τοῦ «κανονικοῦ» ἔτσι (ν. 123 c. 3) καὶ ὁ P l. de Meester, *De Monachico statu juxta disciplinam byzantinam statuta selectis fontibus et commentariis instructa* (=Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale, Codificazione Canonica Orientale, Fonti, Serie II, fascicolo 10), Βατικανὸ 1942, 115.

42. Για τὴν χρονολόγηση τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ 'Αλεξίου (πού μπορεῖ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ στὸ ἔτος 1115, ἂν θεωρηθῇ ὅτι ἡ πατριαρχικὴ πράξη τοῦ Νικολάου Γ' δὲν συνδέεται μὲ τὸ χρυσόβουλλο), βλ. ἀνωτέρω σημ. 9.

43. Τὸ «κανονικόν» μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλη νεαρά (ἔδικτον ἀπολυθὲν εἰς τὴν ἱερὰν καὶ ἁγίαν σύνοδον) τοῦ 'Αλεξίου Κομνηνοῦ, διατυποῦσαν τὰ περὶ τῶν ψήφων καὶ ὁποίους δεῖ εἶναι τοὺς ἀπανταχοῦ ἀρχιερεῖς (Zachariae coll. IV, 41, σ. 413 κέ.=Dölger 1236) : ἀλλὰ καὶ τὸ κανονικόν διὰ τοῦτο ἀφωρίσθη τοῖς ἀρχιερεῦσιν, ἵνα διερχόμενος ἕκαστος καὶ διδάσκων ἐξ αὐτοῦ διατρέφηται (Ζέπος, Α', 359=Ζέπος, Βασιλικά ὑπὸ Γ, 2, 2=Ράλλης - Ποτλῆς, Ε', 303=Migne, CXXVII, 945 - 968· παλαιότερες ἐκδόσεις τῆς νεαράς, ἀπὸ τοὺς κώδικες Parisinus gr. 1371 καὶ Marcianus gr. 49 στοὺς Cotelerius [=J. B. Cotelerius, *Ecclesiae graecae monumenta*, Παρίσι 1677-1686], II, 178 - 199 καὶ Mansi, XXI, 25 κέ.). Για τὴν χρονολόγηση τῆς νεαράς βλ. Zachariae = Ζέπος, Α', 351 σημ. 2 στὴ νεαρά : κατὰ τὸν ἰούμιον μῆνα τῆς ιε' ἰνδικτιῶνος τοῦ Ϛ' ἔτους (=Ἰούνιος 1107), σύμφωνα μὲ χρονολογικὴ σημείωση στὸν Μαρκιανὸ κώδικα.

44. Τὸ γεγονὸς ὅτι λανθάνει ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὸ κείμενο τῆς νεαράς δὲν ἐπιτρέπει ὀριστικὴ κρίση γιὰ τὴν ἀποσιώπησή της ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καί, γενικώτερα, γιὰ τὴν γνησιότητά της. Διασταύρωση μὲ ἄλλες πηγές εἶναι ἀνέφικτη καὶ γιὰ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς νεαράς, πού δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ (περὶ ... τῶν διδομένων συνηθειῶν ὑπὲρ ... ἱερολογίας γάμου καὶ περὶ τοῦ ἀερικοῦ καὶ πάντων τῶν ψυχικῶν), δεδομένου ὅτι καὶ τὸ σκέλος αὐτὸ ἀγνοεῖται ἀπὸ ὅλες τὶς πηγές, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ μνημονευομένη, στὸ τμήμα αὐτό, νεαρά (Zachariae coll. III, 32=Ζέπος, Α', 274· Dölger 923) τοῦ αὐτοκράτορα (1042 - 1055) Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (κατὰ τὸ τυπικόν τοῦ μακαρίτου βασιλέως τοῦ Μονομάχου), τῆς ὁποίας ὑποτίθεται ὅτι ἐπαναλαμβάνονται, ἐπίσης, οἱ διατάξεις, εἶναι γνωστὴ μόνον ἀπὸ αὐτὴ τὴ μαρτυρία· ὅπωςδὴποτε ἡ ἀναμφισβήτητη γνησιότης τῆς ἄλλης μνημονευομένης νεαράς (τοῦ 'Ισαακίου Κομνηνοῦ) ἀποτελεῖ ἤδη μία εὐνοϊκὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς νεαράς τοῦ Μονομάχου. Ἐξ ἄλλου,

ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ χαρακτήρας «κωδικοποιήσεως» παλαιότερων, καὶ ἰσχυουσῶν προφανῶς πάντοτε, αὐτοκρατορικῶν νεαρῶν, ὁ ὁποῖος προσδίδεται στὶς οὐσιαστικὲς διατάξεις τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου (οἱ δικονομικὲς διατάξεις τοῦ τελευταίου μέρους τῆς νεαρᾶς, γιὰ τὸ «ἀερικόν» καὶ τὰ «ψυχικά» ἀποδίδονται στὴν νομοθετικὴ πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀλεξίου) παρέχει ἴσως μία, ἀσφαλῶς ὄχι πολὺ ἱκανοποιητικὴ, ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἀποσιώπησή της ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καὶ γιὰ τὴν μαρτυρία του, ἀντίθετα, ὅτι ἡ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου ἐνεργεῖ μέχρι τοῦ νῦν, καί, ἐπομένως, κάποιον ἐπιχείρημα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς γνησιότητος τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου. Ἀντίθετα, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ γνησιότης τῆς νεαρᾶς, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μία ἀνεπίσημη «κωδικοποίηση» διατάξεων ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἔσοδα τῶν ἐπισκόπων, καὶ ἄλλων κληρικῶν, στὴν ὁποία ἐτέθη ψευδεπίγραφα, γιὰ νὰ τῆς προσδοθῇ κύρος, τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλεξίου· στὴν «κωδικοποίηση» αὕτη θὰ εἶχαν ἐνταχθῇ ἡ ὅπωςδήποτε ὑπαρκτὴ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου, ἡ λανθάνουσα σήμερα νεαρὰ τοῦ Μονομάχου (γνήσια ἢ μή, ἴσως *ad hoc* ἐπινοημένη) καὶ οἱ ἄγνωστος προελεύσεως δικονομικὲς διατάξεις γιὰ τὸ «ἀερικόν» καὶ τὰ «ψυχικά», δημιουργήματα ἴσως τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς ἢ ἐπιθυμητὲς ρυθμίσεις, ποὺ θὰ ἐπεδιώκετο νὰ ἐμφανισθοῦν ὡς νομοθετικὰ καθιερωμένες. Ὅπωςδήποτε, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ γνησιότης τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου δὲν ἔχει μέχρι τώρα ἀμφισβητηθῇ, ὅτι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις (διατυπώσεως καὶ ὅρους) κατὰ τῆς αὐθεντικότητός της καὶ κυρίως ὅτι ἐναρμονίζεται, χρονολογικὰ καὶ ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου, μὲ τὴν αὐθεντικὴ ἀσφαλῶς πράξη τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γ' (χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει καὶ ὅτι ἡ πράξη αὕτη δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου), δὲν ὑπάρχει λόγος—παρὰ τὴν σιωπὴ τοῦ Βαλσαμῶνος, τὴν μαρτυρία του ὅτι ἰσχύει μέχρι τοῦ νῦν ἡ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου καὶ τὴν λανθάνουσα προέλευση τοῦ κειμένου τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου—νὰ τεθῇ, στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκονται σήμερα οἱ γνώσεις μας, ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἡ αὐθεντικότης τῆς νεαρᾶς.

45. Ἡ σύνδεση αὕτη γίνεται, ὅπως εἶδαμε, γενικὰ δεκτὴ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Mortreuil καὶ ὡς τοὺς Dölger καὶ Grumel (ἄνωτέρω, σημ. 15, στὸ τέλος).

46. Περίεργη εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς πράξεως ὅτι καὶ γιὰ τὶς «συνήθειες» τῶν χειροτονιῶν οἱ αὐτοκρατορικὲς νεαρὲς προσθήκην τέ τινα τοῖς πάρα τῶν χειροτονουμένων παρεχομένοις ἐξεῦρον μετέπειτα (=μετὰ τὴν πράξη τοῦ Ἀλεξίου), ἐνῶ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περίληψη τῆς πράξεως τοῦ Ἀλεξίου ποὺ διασώζει ἡ ἴδια ἡ πράξη τοῦ Νικολάου στὸ τμήμα αὐτό, οἱ νεαρὲς δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν εἰσαγάγει τροποποίηση. Ἄν δὲν νοσῇ τὸ χωρίο, θὰ πρέπει νὰ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ παραδρομὴ τῶν συντακτῶν, στὴν ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἐμμένῃ ἡ πράξη, ἡ ὁποία στὴν συνέχεια ἐντοπίζει τὴν διαφορὰ ἀποκλειστικὰ στὸ θέμα τοῦ «κανονικοῦ».

47. Στὴν νθ' κανονικὴ ἀπόκριση (ἐνθ' ἄνωτέρω, σημ. 7 : Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 492).

48. Μὲ διάφορες πάντως μορφὲς τὸ «κανονικόν» θὰ ἐπιβιώσῃ καὶ στοὺς ὑπόλοιπους βυζαντινοὺς αἰῶνες, προσλαμβάνοντας ὁμῶς βασικὰ τὴν μορφή ἐτησίως παροχῆς πρὸς τὸν ἐπίσκοπο ἐκ μέρους τῶν μοναστηριῶν τῆς περιφερείας του· βλ. πρόχειρα τὶς συνοδικὲς πράξεις τῶν πατριαρχῶν Γεωργίου Β' Ξιφιλίνου (1191 - 1198) τῆς 4 Φεβρουαρίου 1197 (μηρὶ Φεβρουαρίῳ δ', ἡμέρα β', ἐπιμεμήσεως ιε' ἢ 4. 2.1197 ἦταν στὴν πραγματικότητά Τρίτη : θὰ πρέπει νὰ διορθωθῇ ἡμέρα γ' ἢ, ἄλλως, νὰ τροποποιηθῇ ἡ ἡμερομηνία, πιθανῶς μηρὶ Φεβρουαρίῳ κδ', ὅπως προτείνει ὁ Grumel, ἀρ. 1185):... οὔτε μὴν πρὸς ἐμὲ διδόασι τὸ συνήθως πᾶσι τοῖς ἀρχιερεῦσι παρεχόμενον ἐξ ἔθους κανονικόν ... ἔτι δὲ καὶ τὴν καταβολὴν τοῦ διδομένου συνήθως τοῖς ἀρχιερεῦσι πρὸς τὸν κατὰ χώραν ἐπίσκοπον δίδοσθαι («Περὶ ἐνοριακῶν δικαίων», Ράλλης - Ποτλῆς, Ε',

101 - 102) καὶ Γερμανοῦ Β' (1222 - 1240) τοῦ Ἰουνίου 1232 (μηνὶ Ἰουνίῳ ἐπινεμήσεως ε') : ... καὶ αὐτοῦ ἔσται ἡ ἀναφορά, ἡ σφραγίς, ἡ ἐξέτασις, ἡ πρόσδοδος τοῦ κανονικοῦ, αἱ χειροτονίαι ... («Ἐπὶ τοῖς παραλαυρίοις τῶν πατριαρχικῶν μονῶν, τίνι ἂν διαφέρειν ὀφείλουσιν», Ράλλης - Ποτλῆς, Ε', 111· Laurent [=V. Laurent], συνέχεια τῶν *Regestes* τοῦ Grumel γιὰ τὰ ἔτη 1208 - 1309 ὡς fasc. IV], ἀρ. 1259)· τὸ ἴδιο καὶ σ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων : βλ. π.χ. ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Παροναζίας καὶ μετέπειτα Θεσσαλονίκης Θεωνᾶ στὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλᾶ, εἰς Martinus Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεῖα 1584, 268 : «κατὰ ταυτὸν ἦλθε μοι γράμμα ἀπὸ Μηκῶνου δηλοποιοῦν μοι τὴν τοῦ κανονικοῦ πᾶσαν ἔσοδον ἣτις ἐστὶν ... Στέλλουσί μοι ἐκεῖθεν μετὰ τοῦ ἡμετέρου καλογήρου ... καὶ οὐδὲν ἕτερον». Ἐξ ἄλλου, τὸ θέμα τῶν «συνηθειῶν» τῶν χειροτονιῶν—μετὰ τὴν ἀποτυχοῦσα ἀπόπειρα τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου γιὰ τὴν κατάργησή τους, κατὰ τὸ ἔτος 1295 (Γεώργιος Παχυμέρης, Θ' [Andr. Pal. III], 3, pp. 135-136, ἐκδ. Βόννης I. Bekker II, 199 - 200=Zachariae, coll. V, 21=Ζέπος, Βασιλικά ὑπὸ Γ, 1, 29=Ζέπος, Α', 522)—συνδέεται ἀναπόφευκτα μὲ τὸ γενικώτερο θέμα τῶν σιμωνιακῶν χειροτονιῶν καὶ μὲ τὴν ἔκταση ποὺ ἐπρόκειτο νὰ λάβῃ κατὰ τὴν τουρκοκρατία (πρβλ. καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Πηδαλίου, ἀνωτέρω σημ. 33).

Γιὰ τὸ «κανονικόν» καὶ τὶς συναφεῖς μορφές βλ., ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, Cotelierius, II, 604 (Zachariae σημ. 5 στή νεαρά coll. IV, 1 τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ=Ζέπος, Α', 275) καὶ Du Cange, 578 (s. v.)· ἀπὸ τὴν νεώτερη (μὲ ἀστερίσκο σημειώνονται ἐργασίες τὶς ὁποῖες γνωρίζω μόνον ἀπὸ σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές, κυρίως ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία ποὺ περιέχεται στοὺς καταλόγους τῶν Dölger καὶ Grumel) : Herman, 662 - 668· Pl. de Meester, ἐνθ' ἄνωτ. (σημ. 41)· J.M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire 867 - 1185*, Λονδῖνο 1937, 127 κέ· L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin* (=Le Monde Byzantin, II), Παρίσι (1949) 1970, 413 - 414· πρβλ. H. Monnier «Études de droit byzantin, I. L' ἐπιβολή», *Nouvelle Revue Historique de Droit français et étranger*, XVI (1892), 511· *P. A. Jakovenko, *K istorii immuniteta v. Vizanti*, Jurjev 1908. Ἐπίσης, γενικώτερη ἀναφορὰ στὸ θέμα τοῦ «κανονικοῦ» βλ. στὶς εὐρύτερες συνθετικὲς ἐργασίες γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ιδίως : Milaš, 772 - 774· Μελέτ. Σακελλαρόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1898, 137· Ἀν. Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθῆναι 1965, 251 - 253 (§ 49) καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναγραφομένη βιβλιογραφία. Εἰδικὰ γιὰ τὶς δύο νεαρές τῶν Κομνηνῶν : F. Chalandon, *Les Comnène, I. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène*, Παρίσι 1900, 295 - 299· P. Marc, *Plan eines Corpus der griech. Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Μόναχο 1903, n. 107· J. o. s. Zhisman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Βιέννη 1864, 62, 695 (γιὰ τὸ τμήμα τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἱερολογία τοῦ γάμου)· Ed. v. Murlalt, *Essai de chronographie byzantine 1057 - 1453*, Πετροῦπολη 1871, 59 (ἡ νεαρά τοῦ Ἀλεξίου—«bulle d'or sur les redevances de la consécration du mariage et des autres fonctions ecclésiastiques»—χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ τὴν γνώμη τοῦ Zachariā στὸ ἔτος 1085/1086)· B. A. Pančenko, «Περὶ τῶν Ἀνεκδότων τοῦ Προκοπίου» (ρωσ.), *Vizantijskij Vremennik*, III (1896), 511 (γιὰ τὸ «ἀερικόν»)· γιὰ τὴν πράξη τοῦ Νικολάου Γ' : *Simeon, *Pismata na Teofilakta ochridski*, Σόφια 1931, 120 - 121.